

משה חלמיש

למנהג אמירת תהלים

פתיחה

ספר תהלים זכה ליחס מיוחד מצד העם ומצד חכמיו. כבר במדרש קדום נמצא מעמד שווה¹ לתורה ולתהלים: "משה נתן חמשה חומשי תורה לישראל, ודוד נתן חמשה ספרים שבתהלים לישראל", ובהמשך באה שוב הערכה מופלגת: "יהיו לרצון אמרי פי [...] ולא יהיו קורין בהם כקורין בספרים² אלא יהיו קורין בהם והוגין בהם ונוטלין עליהן שכר כנגעים ואהלות"³. המשאלה נתגשמה כנראה, וביטוי למציאות הרווחת ניתן, כמדומה, במשפט המדרשי הבא: "אמר דוד לפני הקב"ה, יהי רצון מלפניך שיהיו שירות ותשבחות שלי נאמרין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות לעולם"⁴. ואמנם, בין קטעי הגניזה נמצאה ברכה הנאמרת בנוסחים קרובים ובהזדמנויות שונות בתוך התפילה, כגון לפני מזמורי החגים

- * הערת המערכת: ההדגשות במקורות המצוטטים במאמר הן מידי הכותב ואינן במקור.
- 1 עם זאת יש לציין את דברי ר' עקיבא: "שכל הכתובים קודש ושיר השירים קדש קדשים". ראו: משנה, ידים ג, ה; ספר הבהיר, מהד' מרגליות, סימן קעד. דברים הרבה נכתבו על ייחודו של שיר השירים, ואין זה מקומם. עוד יוער כי ר' יוסף אלאשקר (צפנת פענח, לוד תשס"ט, עמ' דש-שח) ציין כמה "מזמורי תהלים הרומזים לעשרת הדברות".
- 2 אינני נכנס כאן לשינוי נוסחה ישנה: "ספרי מירוס", על המשתמע מכך.
- 3 מדרש שוחר טוב א, ב; שם, ח. המשפט האחרון הובא במקורות רבים ואף נתפרש בדרכים שונות. לפי פשוטו, נבחרו כנראה נגעים ואהלות כדוגמה ללימוד סוגיות קשות בהלכה (ראו בבלי, חגיגה יד ע"א, בבא מציעא נט ע"א ועוד). "זוהי שהתפלל דוד הע"ה שהקורין תהלותיו יעלה עליהם כאלו עוסקים בהלכות עמוקות [...] דעסק נגעים ואהלות הוא חשוב מאד". ומיד נוסף עוד הסבר: "דגם הם ניכר דבקות שצריך אדם לידבק בקונו ובתורתו ומצותיו, וילמד מהם גם כן ההכנעה והרחקת לשון הרע" (חיד"א, ראש דוד, פר' חקת, ברוקלין תשמ"א, תנח ע"ב, וראו גם הקדמת החב"י לספרו הכתוב לחיים, ירושלים תש"ל, ה ע"ב). ויש דורשים (בשם הרבי מסטולין) שהמזמורים מרפאים את נגעי הלב ומטהרים אותו. הסבר יפה נמצא אצל רש"י מליאדי. לטענתו, "הלא התיבות שבספר תהלים לא כל אדם יכול לאומרם כמו דוד ואנשיו [...] ואעפ"י שאין זה שייכות להאומר בעצמו מ"מ יקבל שכר כאלו עוסק בנו"א [=בנגעים ואהלות] שגם הלכותיהם אינם שייכים לכל אדם" (מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים, ברוקלין תשמ"ז, עמ' תכב; מאמרי אדמו"ר הזקן על מארז"ל, ברוקלין תשמ"ד, עמ' תעו). וכן כיוצא באלה, ואכמ"ל. וראו עוד להלן הערה 216.
- 4 מדרש שוחר טוב סא, ג.

בערבית וכפתיחה לפני פסוקי דזמרה בשחרית, שאחת מנוסחיה היא: "ברוך ה' אשר בחר בדוד עבדו ורצה בתהלתו ובשירי קדשו להללו וליחדו ולפארו" וכו'.⁵ עוד זכה ספר תהלים ורוב פסוקי המקרא המשובצים במהלך התפילות – ממנו הם לקוחים. יותר משליש של הספר חדר כמזמורים שלמים. נזכיר כי כבר בימי המקדש אמרו הלויים שיר של יום, וכולם מתהלים הם.⁶ גם לאחר החורבן המשיכו לומר שירים אלה, וכמותם נזכיר את מזמורי החג והשבת שנהגו לפתוח בהם את תפילת ערבית החגיגית, אם כי מנהגם של בני ארץ ישראל ובבל לא היה אחיד, ובכלל נמצא מגוון רחב של אפשרויות.⁷ וכך נאמרו מזמורים מסוימים לעתות מיוחדות. אך ענייננו כאן הוא המנהג האחר, הוא קריאת ספר תהלים, לרוב כולו, ולא בתוך התפילה עצמה וכחלק ממנה, הגם שמועד התפילה יכול לשמש גם מועד קרוב ונוח לאמירת התהלים, לפחות כתזכורת או כשעה נוחה.

הערות היסטוריות

קשה לקבוע אימתי החלו באמירת תהלים כריטואל העומד בזכות עצמו. הרי באשר ל"שימוש תהלים" ברור שהיה קיים כבר בסוף האלף הראשון (ראו בסמוך), אך באשר לעצם הקריאה, בחיבורים רבניים עצמם יש המקדימים לימי הביניים. למשל, במקור חיים, סוף סימן א, כתב ר' יאיר בכרך: "וכן ראיתי נוהגין במדינת שוואבין ורוסיה כמה קהילות, ואמרו שכך מנהג ישן נושן בידם". יש מעידים על קודם 1400.⁸ כנגדם, נמצא בחיבורים שונים שהמנהג נתקבל בקהילות באופן עצמאי ולא לפני המאה השבע-עשרה. "[...] אמירת תהלים שאינו מנהג קדמון, כי שמעתי אומרים שמנהג הזה נתפשט בזמן קרוב באלו הארצות לאמרו בצבור, ואף גם עתה אין כל הקהל אומרים אותו רק יחידי

- 5 ראו: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, תשמ"ח, עמ' 189-196. ראו גם: א' ארליך, "תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל", קבץ על יד יח [כח] (תשס"ה), עמ' 6. וכבר בן-סירא, פרק מז, הרבה לשבח את דוד המלך על עושר ספרו.
- 6 ראו: ש' ספראי, בקובץ בית המקדש ובית הכנסת, תשמ"ח, עמ' 45-47.
- 7 עמד עליהם בהרחבה רבה ע' פליישר (לעיל הערה 5), עמ' 161-257. על המנהגים השונים לגבי שירי המעלות, כולם או חלקם, או מזמורים ספציפיים אחרים, ראו במהלך דיונו של נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, תשנ"ח, עמ' 352-357.
- 8 ראו להלן הערה 43 (איגרת משנת קס"ט).

העדה"⁹. גם מדברי ר' חיים פאלאג'י, בהקדמת פירושו לתהלים, הכתוב לחיים, עולה כי ראשית המנהג, לפחות באזמיר, בתקנה של ר' חיים אבולעפאי (במאה השבע-עשרה), אלא שהוא מוסיף ומציין כי במרוצת 120 שנה "קיימו וקבלו היהודים להגות בספר תהלים פעמים רבות [...] כפלי כפלים ממה שתיקן מרנא". אך אין צריך לומר שאין ב"עדויות" אלה ודומיהן משום קביעות היסטוריות בנות סמכא.

נראה כי ראשיתו של מנהג זה מצויה כבר בתקופת התלמוד.¹⁰ עדויות שונות יש מתקופת הגאונים על אמירת תהלים בציבור בהזדמנויות מגוונות. למשל בשאלה לרב האי גאון נכתב: "ומנהגנו כאן בקירואן בבתי כנסיות, מתקבצין אנשים בכל ליל יום הכיפורים ופעמים בלילי השבתות וקורים תהלים לאור העששית במקראות".¹¹ ובהמשך: "אנשים שהיה מנהגם שכל יום שבת ומועד היו באים מבעוד לילה לבית הכנסת וקוראים קצת מן התילים עד הזמן שצריך להתפלל, אלא שבעשרת ימי התשובה וביום הכיפורים לא היו קוראים מהם כלום".¹² יתרה מזו נמצא בתשובות הרמב"ם, שקראו כנראה בכל יום: "אלה התוספות בקריאת מזמורים או תפלות כגון [...] לפני תפלת החובה, כל זה יפה מאד ורצוי כדי לעורר הכוונה".¹³ ובהמשך הדברים נביא מקורות נוספים מימי-הביניים. וכן נהגו יהודי תימן קודם עלות השחר בשבת לקרוא תהלים במקהלה בקול רם,¹⁴ וכנראה מנהג עתיק בידם. כן מצינו בצוואת ר' אליעזר ב"ר שמואל (נפטר קי"ז/1357) המבקש מבניו ומבנותיו: "ומיד לאחר תפלה יתעסקו מעט בתורה או בת[ה]לים או בגמילות חסדים".¹⁴ גלוי לעין שלפנינו פרפרזה לשלושת

- 9 ר' אברהם הורוויץ, עמק ברכה, ירושלים תשמ"ה, סז ע"ב, בהגהה של השל"ה. המדובר במאה השש-עשרה. הדברים הובאו במקורות שונים, כגון ר' בנימין בן מתתיה, טהרת הקודש, ירושלים תשמ"ט, עמ' נח.
- 10 על השימוש הציבורי הליטורגי בספר תהלים בתקופה הראשונה שלאחר גיבושו, ראו: מ' הרן, "ארבע הברכות וחמשת היספרים" שבספר תהלים", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך ח, תשמ"ט, עמ' 14-15.
- 11 ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 106, 108.
- 12 תשובות הרמב"ם, מהד' י' בלאו, ב, סימן רסא, תשע"ד, עמ' 490-491. אגב, ר' אברהם בן הרמב"ם (ספר המספיק לעובדי השם, תשמ"ט, עמ' 185) מדבר על תוספות כגון קרובות, מעמדות ופיוטים, אך לא על מזמורי תהלים.
- 13 ר' עמרם קרח, סערת תימן, תשנ"ג, עמ' קיט; ר' יוסף קאפח, הליכות תימן, תשכ"ח, עמ' 7; י' רצהבי, במעגלות תימן, תשמ"ח, עמ' 20.
- 14 ראו: אסף-גליק, א, תשס"ב, עמ' 212. בערך מאותו זמן אציין גם מתוך דברי תלמיד מהר"ם מרוטנבורג בהקדמת הסמ"ק שהובא במאמרו של הרב נ' גרינוואלד (אור ישראל,

הערכים שנמנו במסכת אבות כיסודות שעליהם עומד העולם, אך החידוש לפנינו הוא שבמקום "עבודה", שפירושה תפילה, מוצב ומתייחד כאן ספר תהלים שזכה אפוא למעמד דומה.

אמירת תהלים תפסה מקום חשוב בצפת של המאה השש-עשרה. כך אפשר ללמוד מן ההתייחסות של מקובלים, כמו ר' אליה די-וידאש,¹⁵ וממקורות נוספים.¹⁶ נראה כי הדרך להתפשטות הייתה קצרה, ויש לשים לב לעדויות המתרבות במהלך המאה השבע-עשרה. על כך נוכל ללמוד גם מעצם השאלה שנשאל איש הלכה, המהר"ם מלובלין, בראשית המאה השבע-עשרה, מאת אדם שנמנה עם "חברת תהלים", ובחורף לדעתו אינו יכול להמשיך בכך מאחר שמקדימים קריאתם לזמן הנחת תפילין, והרי לפי הזוהר צריך אדם לצאת מביתו עטור טלית ותפילין ועדיין אי אפשר להניח. תשובתו של המהר"ם עצמו¹⁷ מעניינת, משום שלפי פסיקתו הנהגה על פי הזוהר אינה מחייבת, והרי זה כנדר בטעות, ולפיכך פטר אותו מקנס שאמור היה לשלם באשר ביטל את אחד מתנאי התקשרותו עם החבורה! יושם לב כי גם "באמונה השבתאית נשמר מקום נכבד לספר תהלים", וכי נתן העזתי ותלמידיו העדיפו אמירת תהלים על פני משניות.¹⁸ גם בחסידות נפוצה מאוד אמירת תהלים (אם כי לא על חשבון משניות).¹⁹

מאנסי, טו [ניסן תשנ"ט], עמ' קנו): "עשו תענית כמה ימים שיקבל אדם שכר [...] כאילו היה קורא בספר תהלים". משמע שנהגו בכך וראו בזה ערך רב.

15 ראו להלן הערות 25, 38, 118.

16 למשל, קונטרסי ההנהגות: "ליל ר"ח יש אנשי מעשה שמשכימין בחצות וקורין בספר תהלות" (מנהגי ר' אברהם גלנטי, שכטר, עמ' 294); "ליל הושענא רבה קורין כל הלילה בספר תהלים, וסליחות בין ספר לספר" (שם, עמ' 296). באותו זמן נקבע גם לומר מזמור קלו לפני ברכת המזון, אם כי תחילה רק "אנשי מעשה" נהגו כך. ראו שם, עמ' 293, 294, 296. מאותו זמן בצפת ייזכרו דברי המבי"ט, פרק שירה, נדפס בסוף בית אלהים, ירושלים תשמ"ה, עמ' תקפב: "שכל מזמור יש בו סגולה להנצל מרעה או להביא טובה פרטית, כפי שידוע משמוש תהלים" (אם כי פרק שירה מְזַמֵּן גם לעולם הבא).

17 שו"ת מנהיר עיני חכמים, ויניציאה שע"ח, סימן לד. ראו גם הדיון בחות יאיר, להלן הע' 66; אלבוים, פתיחות, עמ' 367 הע' 38.

18 מ' בניהו, התנועה השבתאית ביוון, ד, תשל"א-תשל"ח, עמ' רצז, הערות 11, 12.

19 ראו למשל וורטהיים, עמ' 180; ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, תשל"ח, במיוחד עמ' נד-נה. נראה לי שהחדירה ההמונית היא שגרמה את ההגייה המקוצרת והרווחת של המילה: תלים.

על מה ולמה?

ברם, הבה נניח לגלגולי ההיסטוריה ונדון באמירה עצמה. בכל הדורות ראו אבותינו באמירת תהלים מקור חיים והשראה.²⁰ למעשה, לא הסתפקו באמירה בלבד, אלא "אשרי האיש אשר אומר תהלים בשירה ובזמרה ובשמחה ובכוונת הלב".²¹ הייתה זו אפוא חוויה רגשית שכבשה את הלב, וזו נתנה ביטוייה בדרכים שונות. השל"ה, כדרכו, הפליג וכתב: "מי שנפשו חשקה לדבקה בו יתברך בשבחיו, אז ידבק עצמו בספר תהלים".²² ביטוי בנאלי לזיקה האמורה נקרא בסידור נפוץ ובעל השפעה: "נוהגין לומר תכף אחר הברכות **אפילו רק מזמור אחד** מן תהלים **קודם שעושין שום (=איזשהו) דבר**".²³ אפשר להיווכח בכך גם בהקשר אחר. רבנו יונה כותב: "חייב כל אדם לתקן מקום בביתו וישים לו שם הלכות או מקרא או תילים או סדור תפלות. וכאשר יפנה מעסקיו ומידי עברו ממלאכתו יסור שמה לשנות או לקרות".²⁴ הסברים שונים ניתנו ליחס זה. למשל כחלק מן הביטויים לאהבת המלך, שהיא המצווה הראשונה בקריאת שמע, יש לכבדו בשירי שבח והלל. ואין ספק ששירי דוד הם ההולמים מטרה זו.²⁵

"דוד המלך ע"ה היה מתפלל על כל העניינים שצריכים ישראל עד ביאת משיחנו. על החולים שיתרפאו, על הבריאים שלא יחלו, ועל פרנסתם שיתברכו,

- 20 וכדברי כף הקטורת, כ"י פריס 845, דף א32: "וכל בעלי ספר, המחבר ספרים יעשה מהם [מהמזמורים] לחם שהוא לחם של קב"ה". וראו גם א' שביד, סידור התפילה – פילוסופיה שירה ומסתורין, תשס"ט, עמ' 312–314.
- 21 של"ה, רנו ע"א [=ח"ב, פד ע"ג]. הובא בשמו באליה רבה, על לבוש סימן א סעיף קטן ט.
- 22 של"ה, שם. וכן קיצור של"ה, נא ע"ד. והובא בפלא יועץ, ערך תהלים; וכן אצל ר' יצחק מולכו, אורחות יושר, תל-אביב תשל"ה, עמ' 67–68 (ואחרים), בלא ציון המקור. ואולי לא מקרה הוא שכבר בתלמוד מצינו: "הרואה ספר תהלים בחלום יצפה לחסידות" (בבלי, ברכות נו ע"א), שכן הוא מהווה השראה נעלה.
- 23 סדר תפלה ודרך ישרה לר' יחיאל מיכל עפשטיין, אמשטרדם תקכ"ח, ה ע"א. וראו שם, פפד"מ תנ"ז, כו ע"ב–כט ע"ג.
- 24 אגרת התשובה לרבנו יונה, פראג שני"ו, עמ' 3 (אין ספרור במקור). צוטט אצל ר' יוסף יעבץ, אור החיים, סוף פרק יג, לובלין תרפ"ו, עמ' 102. ומעולם החסידות אדגים בסיפור של מיכאל בראוור (פאר יצחק, לבוב תרפ"ח, עמ' 31) על ר' יצחק אייזיק מזידיטשוב שגער בתלמידיו: "האם אין ספרים בבית המדרש ללמוד? לכו לכם איש לתורתו – מי למקרא, מי למשנה וגמרא, מי לזהר או לתהלים".
- 25 ראשית חכמה, שער האהבה, פרק י, פח ע"א. אולי משום כך נדרש אדם קודם אמירתו "לקשר את עצמו לדוד המלך" (בית אהרן, לקוטים מר' אשר מסטאלין, בראדי תרל"ה).

ולבטל מהם כל הגזירות קשות".²⁶ כלומר, הכול מצאו בו מבטא את משאלתם. ומעין זה, "אין לנו דבר גדול יותר מספר תהלים שכלול מן הכל, מרבים שבחים להשיי"ת, ורבים מזמורים הם על התעוררות התשובה, ורבים מזמורים הם על בקשת מחילה וסליחה".²⁷ משמע, הצגת תמונות החיים המשתקפות בספר מחזקת את זיקת הקורא לבוא. וכך ניסח זאת ר' נחמן מברסלב בהוראתו: "עיקר אמירת תהלים לומר כל מזמורי תהלים על עצמו, למצוא את עצמו בתוך כל מזמור ומזמור".²⁸

וצריך האדם לידע שכל ספר תהלים חבר דוד המלך ברוח הקדש²⁹ על כללות ישראל. וגם התבות שמוזרים שדבר בשביל עצמו, מרומז בהם גם על כל איש ישראלי בפני עצמו. כי כל דבר הנאמר ברוח הקדש נאמר על כלל ישראל ועל כל יחיד פרטי.³⁰

26 ר' קלונימוס עפשטיין, מאור ושמש, פרי משפטים, ירושלים חש"ד, ב, עמ' רמד. לאחרונה נכתב על שירת היחיד של תהלים "שהיא מדברת בגוף יחיד, באמצעותה האדם מספר את חוויותיו שלו, אבל החוויות שלו, הואיל והן חוויות ששייכות לכלל בני האדם באשר הם, הופכות את שירת היחיד שלו לשירה שכל אחד יכול להזדהות איתה. כי מי לא נמצא במצוקה, מי לא התפלל לנס, ומי לא שיווע לד' שעה שהיה שרוי בעת קשה וביקש ישועה?" (חנן פורת, תנ"ך שבעל פה, תשס"ד, עמ' 204). וראו גם במבוא של ע' חכם לפירושו לספר תהלים, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"א, ב, עמ' טו-יט. אמנם כבר בתלמוד שאלו: "והאמר ר' יהושע בן לוי אסור להתרפאות בדברי תורה?", ומעניינת התשובה, שבודאי עליה נסמכו במשך הדורות, בידועין ובלא יודעין: "להגן שאני" (בבלי, שבעות טו ע"ב). ובעקבות זה אף הרמב"ם, שבנחרצות אסר לקרוא פסוק ל"רפואת גוף", התיר ל"בריא שקרא פסוקין ומזמור מתהלים כדי שתגן עליו זכות קריאתו וינצל מצרות ומנוקים" (הלכות עבודת כוכבים יא, יב). ועם זאת, ביהי רצון הנדפס אחר תהלים מופיע הביטוי "בזכות פסוקי תהלים", ויש בימינו הרואים בכך שימוש אסור בדברי תורה. לכן הוצע לומר "זכות תחנונינו" (הרב משה שטרנבוך, תשובות והנהגות, ח"א, סימן קכא; ח"ב, סימן סז).

27 של"ה, מסכת יומא, רכט ע"א [=ח"ב סא (צ"ל: סד) ע"א]. וכן קיצור של"ה, נא ע"ד.

28 סוף לקוטי מוהר"ן תנינא. השווה בסמוך להפניה 30. ונראה לי שכך יש להבין גם את הוראת ר' אהרן מקרלין: "ואם אפשר לגמור תהלים בכל מה ששייך לו – מה טוב" (סדר היום, ירושלים תשט"ו, עמ' ג). וראו ניסוח יפה של ש' שטיין אצל א' ברלינר, כתבים נבחרים, א, הערות על הסידור, תש"ה, עמ' 25.

29 ר' יוסף חיון כותב בהקדמת פירושו לתהלים (ירושלים תשע"ו, עמ' 29–30) כי דוד היה "שלם בכמה שלמיות", ו"הגיע למעלת רוח הקדש". הדברים נכתבו כנראה בהשפעת הזוהר, ח"ב יח ע"ב. אולי יש מקום להזכיר בהקשר לכך גם את דברי הזוהר, ח"א לא ע"ב, שבכח האור הראשון שהראה הקב"ה לדוד "הוה משבח".

30 ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא, יסוד ושורש העבודה, שער ג פרק ב, תשע"א, עמ' קלב. חשיבה זו מתעלמת מזו הספרותית-פשוטנית המתגלה בתלמוד, פסחים קיז ע"א, שם נמצא: "כל שירות ותשבחות שאמר דוד בספר תהלים – רבי אליעזר אומר כנגד עצמו

ויש מי שיצעד צעד נוסף. בשיחות הר"נ (מברסלב), אות צח, נמצא הערכה מיוחדת: "אמירת תהלים מעלה גדולה כאלו אמרם דוד המלך בעצמו כי הוא אמרם ברוח הקודש, והרוח הקודש מונח בתוך התיבות, וכשאומרם הוא מעורר ברוח פיו את הרוח הקודש עד שנחשב כאלו אמרם דוד המע"ה בעצמו".³¹

בהקשר זה נזכיר את הזיקה בין רוח הקודש ומעלות חשובות נוספות ששררה בעת אמירת שיריו של דוד, כפי שזו מופיעה בזוהר בכמה מקומות בהקשר לשירת המלאכים. למשל, ח"א, קעח ע"ב, ח"ב, יח ע"ב, קלא ע"ב, קצה ע"ב-קצו ע"א. ואולי הייתה גם לכך השפעה על התפשטות מנהג הקריאה. יש שהדגישו את ההקשר המשירי: ר' מרדכי דאטו ראה בספר "מסכת מגובשת של מחשבה משיחית [...] ודוד המלך נהיה לסמלה של האומה הישראלית, סמל לייסוריה ולתוקף צרותיה בגלותה מזה, ומופת לתקוות גאולתה ולחוזק אמונתה בישועתה מזה".³²

אף ראו בו ערך אסתטי. כבר ר' מנחם אבן זרחי (1310–1385), תלמיד הרא"ש, כתב: "והרוצה לשבח טוב לקרות שירות דוד שנאמרו ברוה"ק [יותר] משירות ותשבחות שחברו המחברים האחרונים".³³ ומעין זה: "ויפה יותר [לעומת פיוטים מאוחרים] לקרוא בספר תהלים שנאמרו ברוח הקודש על ידי מלך ישראל, ועולים על כל השירות ותושבחות שבעולם".³⁴

- אמרן, וחכמים אומרים יש מהן כנגד ציבור יש מהן כנגד עצמו. האמורות בלשון יחיד כנגד עצמו, והאמורות בלשון רבים כנגד ציבור".
- 31 השוו ליקוטי מוהר"ן, ריש סימן קנו (ולעיל הפניה 28). להערכה זו תרמה ההשקפה הקבלית הבסיסית בדבר "הזדהות". ראו מ' חלמיש, הריטואל הקבלי, תשע"ט, עמ' 187–191. זאת ועוד, אולי אפשר לראות בכך גם ביטוי להשקפה, שהבעש"ט ותלמידיו הרבו לציין אותה, בדבר החשיבות העצומה של מילות הטקסט הקדוש וכוהן. כך למשל גם הסיפור הידוע בשבחי הבעש"ט שכאשר פתח הבעש"ט את ספר הזוהר היה כל העולם פתוח לפניו (והסיפור נתגלגל גם לאחרים).
- 32 י' יעקבסון, בנתיבי גלויות וגאולות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 36. ראו גם הקדמת החבי"ף לספרו הכתוב לחיים, ירושלים תש"ל, ה ע"ב. אגב, ר' פינחס מקוריץ מציין השוואה בין קן מזמורי תהלים כנגד קן צפור, שהוא, כידוע, היכלו של משיח (אברהם י' קליימאן, נופת צופים, ווארשא תרפ"ט, אות יד). וראו גם להלן סוף הערה 158.
- 33 צדה לדרך, מאמר רביעי, כלל חמישי, פרק יז, וארשא תר"מ, עמ' 252.
- 34 חמדת ימים, סדר לימוד אשמורת יוה"כ, פרק ה, רא ע"ב. אגב, בזוהר (ח"ב קמג ע"ב, קמד ע"ב) נאמר על שיר השירים שהוא מעולה מכל השירות הקודמות (ואפילו על תהלים, ראו זוהר, ח"ב, יח ע"ב). וראו לעיל הערה 1. אגב, ייתכן גם שלפנינו הד לגרסה המיוחדת (ספרי מירוס [=הומרוס]) שזכרה לעיל בהערה 2.

הקריאה המאגית

כבר בשלב מוקדם עלה קו מיסטי-מאגי. זה ניתן במאה השלוש-עשרה,³⁵ בקביעה שדוד המלך תיקן את הזמירות "כדי לפנות דרך לתפלות לעבור [לעלות למעלה] כי כל אותן הכתות הן כמו ענן המעכבין לעלות התפלה [...] ובהיות האדם מסדר אותן הזמירות אזי מסתלקין והולכין להם אותם המשחיתים והמקלקלים והמעכבים".³⁶ תפיסה מאגית זו, כהכרתת כוחות הרע, הופיעה בחיבורים חשובים ובעלי השפעה במאה השלוש-עשרה, כמו ספר הזוהר,³⁷ ולאחריו פירוש הרקנטי לתורה.³⁸

אויב זה נתפרש הן במובן המיסטי הן במובן הפיזי-אנושי. "בעתים ובזמנים ההם ראוי לעורר תקונים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ולזמר מהזמירות של נעים זמירות ישראל כי אין דבר שחותך כח אויבינו כי אם זמירות הללו".³⁹ את עקבותיה של התפיסה המאגית נמצא בבירור במאה השש-עשרה אצל פוסק הלכה חשוב בפולין, ר' מרדכי יפה, שציין מפורשות: "עיקר המנהג באמירת המזמורים של תהלים הוא ממה שכתב בעל שערי אורה בתחלתו". מכאן נבעה מסקנתו החד-משמעית: "מנהג של טעות הוא אותם שאומרים

35 "גם בכת מדבר יהודה נתפס ספר תהלים כספר מאגי, ובייחוד יושב בستر עליון" – שיר של פגעים". וראו: ב' ניצן, תפילת קומראן ושירתה, תשנ"ז, עמ' 19. ראו גם: אנציקלופדיה עברית, כרך לב, תחילת הערך תהלים. וראו: אלקיים, אזמר, עמ' 104. עיינו גם בהמשך, שם. וראו מה שכתב ר' דוד בן יהודה החסיד, אור זרוע, נט ע"ב. וראו עוד להלן, אחרי הפניה 48, בהקשר לשימוש תהלים.

36 ר' יוסף גיקטילא, שערי אורה, שער א, ווארשא תרמ"ג, ג ע"ב–ד ע"א.

37 ח"א, א ע"ב; ח"ג, ד ע"ב; שם, רפד ע"א. ועיינו עוד שם, ח"א, קעח ע"ב–קעט ע"א.

38 פר' שלח, עה ע"ד. ובתקופת צפת למשל רמ"ק, תפלה למושה, לט ע"ב; תוצאות חיים, ירושלים תשל"א, עמ' 70: "הזמירות [...] מזמרות וכורתות כל המקטרגים"; וכן הוא בגלא רזיא [כך יש לקרוא את שם החיבור ע"פ דניאל ב, כט], מח ע"ב: "הסבה שתקנו מסדרי התפילות לומר בשחרית כשבאים לבה"כ קודם שיתפללו תהלות ותשבחות של דהע"ה הם כדי לבער החוח מסטרא אחרא דלא יקטרגו בשעתא דישראל מתפללין. כמו כן, טוב לומר במנחה ובערבית, קודם שיקום ש"ץ להתפלל, פסוקי דזמרא ותשבחות דדוד שהם כנגד המקטרגים שלא יערבבו את תפילתינו"; ר' יוסף האן, יוסף אומץ, סימן ריא; ולהלן הערות 147, 184.

39 כף הקטורת, כ"י פריס 845, טז ע"א. כבר ג' שלום ציין כי כף הקטורת סבור שמזמורי תהלים נועדו לעניין הגאולה הקרובה, וכי בכוחם "להרוג ולאבד את האויבים". ראו רעיון הגאולה בקבלה, תש"ב, עמ' 22 [=דברים בגו, תשל"ה, עמ' 206]. עוד ראו על כף הקטורת אצל אלקיים, אזמר, עמ' 107. אלקיים עוד הרחיב את הדיון על מקובלי צפת. ראו שם, עמ' 107–110.

תהלים אחר התפילה, שהרי עיקר אמירתם הוא כדי להבריא המקטרגים כדי שתעלה התפלה בשלום אח"כ [...] ומה יועיל להם ההברחה אחר שהתפללו?!⁴⁰ השימוש בספר תהלים למטרות מעין-מאגיות הלך ונתעצם. כבר בסדר היום, מח ע"ב, נכתב: "וכן התפלל דהע"ה ובקש רחמים על כל עוסק בספרו שלא ישוב ריקס". לפיכך למשל בספר יראה, הנקרא גם ספר מוסר (ועוד), מונקאטש תרס"ד, כ ע"ב-כא ע"א, אנו מוצאים: "תהלים מעלתו גדולה, ואמירת מזמורים מסוגלים",⁴¹ היינו לומר שורת מזמורים מסוימים לרגלי פגעים קשים, כגון מחלה או עצירת גשמים⁴² או צרה הנוחתת על עיר⁴³ וכיוצא באלה.⁴⁴ וכן מצינו בספר פלא יועץ (ע' תהלים): "ויש קבלה מאנשי שם הקדושים שמי שיש לו איזה

40 ראו: לבוש התכלת לטור אורח חיים, סימן א סעיף קטן ט; מחצית השקל, סימן ו סעיף קטן ו; ר' יאיר בכרך, שו"ת חות יאיר, סוף סימן קעה; וכתב במקור חיים, על טור, סימן א אות ט, בשם ר' מרדכי יפה, כי "ביום ש"ק ראיתי המנהג ברוב הגלילות לאמרו אחר התפלה וכן ב"ט. וני"ל הטעם [להקדים תהלים] מפני שסגולת אמירת תהלים הוא להשביט אויב ולבטל קטיגור, כנודע גם בטעם זמירות". וראו: סדר תפילה ודרך ישרה, לר"מ עפשטיין, פפד"מ תני"ז, כו ע"ב-כט ע"ג.

41 כזכור, המילה "מסוגלי" (על הטייתיה) שימשה טרמינוס טכניקוס לכח מאגי. ראו גם להלן בתוך הערה 43, מלשון ספר זכירה, וכן בסוף הערה 45, ובסוף הערה 47, ובהערות 57, 123. ראו גם א' יעקב, אלוה מתימן יבוא, תשע"ו, עמ' 208.

42 ואמנם תמצא למשל בסוף סידור עבודת ישראל, שורה של מנהגים איזו רשימת מזמורים יש לומר לעת עצירת גשמים (לפחות עשרה). רשימה זו נדפסה גם בספר תהלים כל בו, פיעטרקוב תרפ"ג, כב ע"א. אגב, בדרום תימן קראו תהלים בשבת וקבעו יום צום באחד מימי השבוע. ראו: א' יעקב, אלגדס, תל-אביב תש"פ, עמ' 97.

43 ר' אביגדור קרא, בפירושו למזמור קנ, מביא סיפור על זקן שהציל קהילה בתקופת "המות השחור" הודות לתהלים. הסיפור נפוץ מאוד. ראו למשל ר' נפתלי בכרך, עמק המלך, סוף הקדמת המחבר, אמשטרדם ת"ח, טו ע"א. וראו על כך: G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, 1941, pp. 91, 371. המעשה נזכר גם בקיצור שלי"ה, נב ע"ב; חמדת ימים, ימים נוראים, פרק א, ו ע"ב; חיד"א, יוסף תהלות, בהקדמה, אות יב; ועוד. יצוין כי בהגהות למנהגות וורמייזא לר"ל קירכום, תשמ"ז, עמ' יא, הובאה איגרת מתאריך י"ז בטבת קס"ט (1409), ובראשה: "המנהג המתפשט בכל מקום, כעם ככה, כקטן כגדול, לומר ספר תהלים דבר יום ביומו" וכו'. וראו עוד שם, עמ' י-יא. השו"ר ר' זכריה סימנר, ספר זכירה, המבורג תס"ט, נג ע"ב: "סגולה ממקובל א' שאם אירע איזו צרה ח"ו בעיר שיאמרו כל אחד אותן פסוקים בתהלים המתחילין באותיות של שם אותי העיר [...] ובכתבי האריז"ל זהו סדרן: יאמר עלינו לשבח עד אין עוד. ואח"כ יאמר זה למפרע מן תיבת עוד וכו' עד עלינו ואח"כ יאמר משם של מ"ב אנא בכח" וכו'. ראו גם מדרש תלפיות, ענף ביטול צרה; מדרש פנחס, בילגוריי תרפ"ט, יח ע"א; גולדהבר, מנהגי, עמ' קלח-קמד. אציין כדוגמה את הסיפור בשבחי הבעש"ט, מהד' רובינשטיין, תשנ"ב, עמ' 109.

44 בספר תהלים כל בו, פיעטרקוב תרפ"ג, נמנו פגעים רבים שסגולתם היא אמירת מזמורי תהלים. דברים אלה הועתקו, כולם או בחלקם, לספרים שונים.

דוחק השעה או צער או שהוא מהלך בדרך [...] יקרא כל התהלים בכל יום בלי הפסק בכונה והכנעה ויראה נפלאות. **זה בדוק ומנוסה**". מה רב ערכם של מזמורי תהלים למטרות אלה ודומיהן.⁴⁵

הרעיון האמור של כריתת המקטרגים שימש גם נימוק לר' שלמה קמחי, מרבני אזמיר במאה התשע-עשרה, להתנגד לרצונו של תלמיד חכם לחרוג מן הנוהג של קריאת תהלים בראש השנה, ולהעדיף ללמוד הלכות.⁴⁶

ומעין מה שראינו לעיל בהקשר למילה "זמירות" נמצא גם בהקשר למילה "מלילות": "קבלתי, להמתיק הדינים והגבורות – לגמור כל ספר תהלים, ונרמז בפסוק 'מי ימלל גבורות ה', 'ימלל מלשון מלילות, לכתוש ולמולל הגבורות והדינים. 'ישמיע כל תהלתו', דהיינו, כל ספר תהלים".⁴⁷

"המילה מזמור במשמעות המאגית מגיעה לביטוייה הממצה ביותר בספר שימוש תהלים [...] כנראה מן המאה התשיעית או העשירית. הספר תופס את מזמורי התהלים כנוסחאות מאגיות בעלות העוצמה הגדולה ביותר במקרא".⁴⁸ הספר שמוש תהלים נדפס לראשונה בסביונטה שי"ב,⁴⁹ והוא "מתאר בפרוטרוט

45 מסופר על חסיד אחד שתינה את כאבו לפני ר' פינחס מקארעץ שאינו יכול להתרכז באמירת תהלים בשל טרדותיו. יעץ לו הרבי "לשפוך שיח לפני השי"ת ולומר, אני טרוד ואין לי לב כלל לכיון, הנני אומר לפניך, רבש"ע, התיבות הקדושות שנאמרו ברוח הקודש ואתה בעצמך תפעל בהם מה שאני צריך" (אמרי פנחס, ת"א תשל"ד, עמ' צה). עצם השימוש במילה "תפעל" מעורר את ההקשר המאגי. וכשהוגים אותה באידיש יש לה משמעות כפולה. וראו לעיל הערה 41, ולהלן הערות 48, 58, 59.

46 לחיזוק דבריו הוסיף הרב קמחי: "ואמירת תהלים מצינו לחז"ל שאמרו דהוי כאלו עוסק בנגעים ואהלות". ראו: אסף-גליק, ד, תשס"ו, עמ' 453-454. ולענין טענת ה"תלמיד חכם" השוו להלן הערה 119, מתוך פלא יועץ.

47 ר' צבי אלימלך מדינוב, אגרא דפרקא, אות שמח, ברוקלין תשס"ה, עמ' שסא. לפי המסופר בספר אמרי פנחס, ת"א תשל"ד, עמ' צה, בעל המאמר הזה הוא ר' פינחס מקארעץ. אמנם לפי לקוטי שיחות, ד, עמ' 1310, המקור הוא הבעש"ט. וראו: א"י השל, לתולדות ר' פנחס מקוריץ, עלי עי"ן, תש"ח-תשי"ב, עמ' 225, 239 הערה 120. ובוודאי לדרשה זו נתכוון ר' שלום שכנא בנו של ר' אברהם המלאך. ראו: חסד לאברהם, תשי"ד, לט ע"א. רעיון דומה כתב ר' יוסף צבי לנדא-רוזאני, בפירושו גבעת יוסף לתהלים ע, א: "סגולה כוללת הוא להזכיר שם דוד, ועל ידי זה הוא מנצח את כל הקמים עליו. וזה למנצח סגולה לנצח. לדוד להזכיר שיזכור את השם דוד".

48 אלקיים, אזמר, עמ' 105. על שמוש תהלים כתב הרשב"א (שו"ת, חלק א, סימן תיג): "ושמוש תלים שמוסכם ביד גדולי ישראל". ובלשונו של החיד"א: "מקובל מגדולי עולם" (יוסף תהלות, הקדמה). ובספר כף הקטורת, כ"י פריס 845, דף 31ב, כתב: "היודע שמוש תהלים פועל פעולות נוראות בכל פעולה אשר ירצה להנצל מכמה צרות". ועיינו עוד שם.

49 גם נדפס רבות בסוף ספרי תהלים, כגון אמשטרדם תצ"ג. אפילו וולף היידנהיים הוציא ספר תהלים ובסופו "שמוש תהלים" (רעדעלהיים תרי"ב).

את כוחותיהם המאגיים המגוונים של מזמורי תהלים⁵⁰. לצד, או בעקבות, שמוש תהלים יש שיטות עיקריות נוספות, כגון אמירת פסוקים ממזמור קיט המתחילים באותיות שמו של החולה. או הנדפס בשם ליקוטי תהלים (לראשונה ווילהמשדארף תע"ז, ליוורנו תקכ"ה ועוד), שבו הורחב המעגל ונאגרו כל פסוקי תהלים לפי תחילת אותיות השם. על פרקטיקה זו כותב החיד"א: "מי שהוא חולה יש שמקבץ עשרה אנשים ולומד כל פסוקי תהלים מתחילים בכל אות מאותיות שמו. ונדפס ס' לקוטי תהלים על סדר א"ב על זה"⁵¹. כן נדפס "סימני ספר תהלות", ויניציאה של"ו, והוא על סדר א"ב, למצוא על נקלה פסוקים נצרכים.

עוד דוגמה ידועה היא המנהג הברסלבי: "תקון למקרה לילה ח"ו לומר עשרה קפיטל תהלים באותו היום שארע לו ח"ו, כי יש כח באמירת תהלים להוציא הטפה מהקלפה שלקחה אותה"⁵². וכך סמוך לפניו כתב החיד"א: "מאחר שהתפלל דוד הע"ה שיהא חשוב אמירת תהלים כעוסק בנגעים ואהלות, נראה דתהלים מועיל לימודם לתקון הברית, כמ"ש [=כמו שכתבו] גורי האר"י ז"ל, שלימוד סדר טהרות טוב לתיקון פגם הברית"⁵³. מעין זה גם בספר הלכי: "לכבוד המת אפילו דברי תורה ואפילו תוך ד' אמות מותר [...] ולכן מותר לומר תהלים בבית שהמת בו להצילו מרוחות רעות"⁵⁴. נוסף פרט מעניין: שאנשים

50 מ' אידל, "השיר 'פרק תהלים' לפאול צלאן", קבלה, מיסטיקה ופואטיקה (א' אלקיים ושי' מועלם עורכים), תשע"ו, עמ' 412. ראו גם: מ' אידל, אנציקלופדיה עברית, כרך לב, ע' תהלים, עמ' 535–536; י' רצהבי, במעגלות תימן, תשמ"ט, עמ' 84.

51 חיד"א, יוסף תהלות, ירושלים חש"ד, סימן טו. ועוד כתב כי בין "הדברים המועילים לרפואה" נמצא כי "ילמדו פסוקי התהלים מאותיות שמו, מס' ליקוטי תהלים" (חיד"א, סנסן ליאיר, סימן יא אות ב).

52 לקוטי מוהר"ן קמא, סימן רה. ובשיחות הר"ן [מברסלב], אות קמא: "דבר חדש לגמרי, חידוש נפלא, כי הוא תיקון נפלא ונורא מאד מאד". (לאחר המזמורים נקבעה גם תפילה שחיבר ר' נתן והיא הראשונה לתפילותיו שנדפסו, ראו: א' רובינשטיין, עלי ספר, א [תשל"ה], עמ' 153). ראו גם הקדמת החב"י לספרו הכתוב לחיים, ירושלים תש"ל, ו ע"א; א' שילה, הקבלה ביצירת ש"י עגנון, תשע"א, עמ' 33 הע' 131. כמובן, עצם ההנחה שיש בקריאת תהלים משום תיקון פגם הברית קדמה לר' נחמן (וראו ההערה הבאה וכן להלן הערה 204), אך הוא נתפרסם בתשומת הלב הרבה שהקדיש לכך ובקביעת עשרה מזמורים מסוימים. אגב, כמדומני ששימושו של ר' נחמן במילים "בכח זה", בלא ספק כטרמינוס טכניקוס כמו "סגולה" ו"פעולה", נשמט מספרו של י' גארב (הופעותיו של הכוח במיסטיקה היהודית, תשס"ה), אלא שהוא עסק בנושא רק עד תקופת צפת.

53 חיד"א, יוסף תהלות, סימן ז.

54 ר' אברהם דאנציג, חכמת אדם, הלכות אבילות, כלל קנה סעיף קטן טו, תר"כ, רט ע"א-ע"ב. וראו: י' קאפח, כתבים, ב, תשמ"ט, עמ' 625.

שסובבו את מיטת שכיב מרע או את גופת המת וקראו תהלים נתבקשו להיות צמודים זה לזה כדי למנוע בעד כוחות חיצוניים דריסת רגל.⁵⁵ ואילו האדמו"ר ר' אברהם יהושע מאפטא, דרש לקרוא כל ספר תהלים, סדר מעמדות וסדר פיטום הקטורת בכל יום כדי "למנוע כל מחלה".⁵⁶ וכך נמסר בשם הצמח-צדק:

אלו ידעתם **כחם** של פסוקי תהלים ו**פעולתם** בשמי רום, הייתם אומרים אותם בכל עת. תדעו, שמזמורי תהלים שוברים כל המחיצות ועולים בעלוי אחר עלוי בלי שום הפרעה, ומשתטחים לפני אדון עולמים, ו**פעולים פעולתם** בחסד וברחמים.⁵⁷

אמנם נמצא הסתייגות בכוח המאגי: "לפי שיעור הכוונה ואמירה נעימה של התהלים – כאותו שיעור יעשה לו סגולה דגם ה' יענהו".⁵⁸ בלא ספק, בשל הסגולות שיוחסו לו הלך ונשתרש מנהג הקריאה (ואף נוצר שם משפחה: תהלים-זאָגער). וכדברי החיד"א, "כבר נודע **סגולות** ס' תהלים, נורא מאד, יזהר לקרות ממנו שיעור בכל יום או לפחות בכל שבוע באופן כי משנה זהר תהלים כ"ד [=תנ"ך] לא יסורו ממנו".⁵⁹ זאת ועוד, "בלימוד תהלים וזוהר הקדוש אפילו באין מבין כלל, חשוב ומקובל ומרוצה לפני ה'".⁶⁰

- 55 של"ה, אמשטרדם נח"ת, קמה ע"א (ירושלים תשי"ט, כד ע"ד). הובא אצל מ' חלמיש, "על הפיוט אנה בכח", דעת 78 (תשע"ה), עמ' 72.
- 56 ראו: אגרות האוהב ישראל, ירושלים תשי"ס, עמ' נד. אף ר' צבי הירש מזידיטשוב כתב לחסידיו להימנע "משום דאקטער", אך "אני גוזר שיאמרו כל תהלים כל שבוע במנין ביחד כל החבריא [...] ויכוונו בחמשה ספרים חמשה פעמים אור [...] תהלים [...] מלשון עטישותיו תהל אור [...] וכאשר תגמרו התהלים ביחד תנדרו לצדקה" וכו' (עשר קדושות, פיעטרקוב תרס"ו, עמ' 38–40). הובא גם אצל ר' מאהלר, החסידות וההשכלה, 1961, עמ' 26.
- 57 קובץ מכתבים, עמ' 210. וראו לעיל סוף הערות 41, 45. וראו להלן סוף הערה 122. יצוין במיוחד ר' יחיאל מאיר מגוסטינין, שבכל מקרה שהובא לפניו דרש לומר מזמורי תהלים, ולכן זכה לכינוי "בעל התהלים".
- 58 ר' חיים פאלאג'י, הקדמת הכתוב לחיים. בדומה לכך אמר ר' שמחה בונם מפשיסחה על הפסוק "צמאה לך נפשי [...] כן בקדש חזיתך": "כאשר היה הצמאון של דוד המלך ע"ה כן חזה בקודש". כלומר, לפי שיעור צמאון כן חזה בקודש (קול שמחה, ווארשא תרי"ט, לקוטים, נו ע"ב).
- 59 מורה באצבע, סימן ג אות קיט. ברשימה זו ספר תהלים הוצא כביכול מן כ"ד ספרי המקרא, וזכה למעמד עצמאי.
- 60 פלא יועץ, ע' זוהר.

תהלים כספר תפילה

וכך עלה שוני באופן טבעי, כי בעוד שתלמוד תורה הוא מצווה, וטעם לדבר ניתן כדי לדעת הלכה למעשה, או להרגיל ליראה ולאהבה, להגיע לדבקות, להביא לייחוד זכר ונקבה בעליונים וכו', הרי בספר תהלים הקריאה בו היא עצם התכלית, ודי בעצם האמירה והשינון. כך עולה למשל מצוואת ר' משה חסיד מפראג, בראשית המאה השמונה-עשרה, הכותב בין היתר: "וגם ספר תהלים יהיה אצלו תמיד, בכל פעם שיש לו מעט זמן יאמר קפיטל תהלים. **וזה אין צריך כוונה**, ויש לו שכר כעוסק בנגעים ואהלות!"⁶¹ ספר תהלים חרג אפוא מן המקרא משעה שהחשיבו אותו כספר תפילה,⁶² והוא נחרג מן הסידור בכך ש"אין צריך כוונה". ואילו כמאה שנים קודם לכן מעמדו המיוחד של תהלים נתבטא בפשטות בלשון השל"ה: "והאומר תהלים הוא כמתפלל, והוא גם כן כעוסק בתורה".⁶³ תהלים משמש אפוא בו-זמנית בשני כובעים: בראשונה "הוא כמתפלל", ועם זאת אי אפשר להתעלם מהיותו ספר בכתבי הקודש ומההשוואה התלמודית "כעוסק בנגעים ואהלות".

ברם, הלכה למעשה אפשר להיווכח במעמד שנתייחד לו כספר תפילה, וזה הלך ונתקבע. למשל ר' מרדכי יפה, בספרו הלבוש, בסוף סימן א, העלה טעם נוסף להקדמת תהלים לפני שחרית, שעיקר ספר תהלים הוא סידור שבחו של מקום, והרי נאמר בתלמוד "לעולם יסדר אדם שבחו של הקב"ה ואחר כך יתפלל".⁶⁴ אכן, קריאה בתהלים נתפסה כחלק ממערכת התפילה ולא כטקסט מקראי. אחת התוצאות המובהקות מתפיסה זו (ונשוב לכך בהמשך) היא כי גם אלה שנהו אחר קבלת האר"י, שאסרו על קריאת מקרא בלילה, הוציאו מכלל זה את תהלים. כמו כן, על סמך זה גם הותר, בספרו של אחד מגדולי ההלכה, לומר

61 ראו: אסף-גליק, א, תשס"ב, עמ' 66.

62 וכך נמצא גם בסדר הלימוד שקבע ר' יוסף יוזפא האן: "ונראה לי שבראשונה יש לאדם ללמוד פירוש סדר התפלות של חול שבת ויו"ט, ואחריהם פיוטים וסליחות ותהלים ומעמדות" (יוסף אומץ, שעלבים תשע"ו, עמ' שלג). משמע, תהלים הוא טקסט של תפילה.

63 של"ה, מסכת יומא, רכט ע"א [=ח"ב, סא (צ"ל: סד) ע"א]. בלשונו של רחמי האב, מונקאטש תרצ"ב, כא ע"א: "בשתיים יחשב, בעמוד העבודה ובעמוד התורה" (והשוו להלן הערה 114). וראו בספר שיעורי הרב הגאון רבי יוסף דב הלוי סולוביצ'יק זצ"ל, ירושלים תשס"ב, עמ' קד.

64 בבלי, ברכות לב ע"א. וראו: טוב עין, סימן יח אות ג, שציטט את הלבוש והביא לו אסמכתא מדברי ר' אפרים, מחסידי אשכנז.

תהלים בתשעה באב אחרי מנחה, הגם שההלכה אסרה לימוד תורה בתשעה באב.⁶⁵

בדומה לכך נביא את השאלה שנשאל ר' יאיר בכרך, "מחזן מופלג ובעל תורה ממדינת פולין שהיה גומר בכל יום תילים בע"פ", ולבו נקפו, שהרי בגמרא נאמר כי "דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם בעל פה". תשובת ר"י בכרך הייתה שפסוקים שהיו לחלק מן התפילה ונאמרו בציבור רשאי היחיד לאומרם בעל פה. וכך נהגו דורות רבים. לפיכך, מאחר ש"נהגו ברוב תפוצת ישראל לאמור תילים בציבור בכל יום, ודאי דלאו לשם [לימוד] תורה נהגו כך, רק לעורר רחמים [...]. ולהשבית אויב וקטרוגים, כענין זמירות", ולכן ניתן לאומרם בעל פה.⁶⁶

וכדרכם של דברים, תהליך התבצרותה של תפיסת תהלים כטקסט של בקשות ותפילות לא נתקבל על דעת הכול. נראה שהגר"א הרגיש במעמד החדש שנוצר, ודעתו לא הייתה נוחה מכך, שכן נמסר בשמו: "כשאומר תהלים יכוון תמיד לקיים בזה מצות עשה דתלמוד תורה".⁶⁷

גישות אלה באו לביטוי מעשי בעת הדיון בעניין הלכתי ידוע, שאין לשבת בדי' אמות של המתפלל. לפי שיטת פוסקים רבים, המתפלל, או אפילו הלומד, בוודאי שרשאי.

אבל יש להסתפק באלו שנוהגים לומר התהלים הקבועים בכל יום לפי הסדר שתקן השל"ה הקדוש, וצירף זה לסוף התפלה, האם נאמר דנעשה כחלק מתקוני התפלות כמו פרקי אבות [...] דגם זה אינו אלא מנהג לאמרו ואפ"ה [=ואפילו הכי] נחשב כחלק מתיקוני התפילות.

אך כנגד זה מובא בספר תורת חיים שאינו רואה בפרקי אבות חלק מהתפילה, ואף לא בתהלים. ומכאן המסקנה האפשרית לגבי הזולת אם רשאי להתיישב ליד הלומד/המתפלל.⁶⁸

נראה שבמקביל צומחת מגמה של איזון המעלה את קרנו של הספר בייחודו. אפשר לגלות כיוון ההולך ומתעצם בהעלותו דרישה לומר את המזמורים בדבקות ובכוונת הלב. ונראה לי שבמסגרת זו מופיע השיתוף, גם ההשוואה, לשיר השירים. למשל "דוד ושלמה [...] תקנו שירות לעורר אהבת רעים ודודים

65 מגן אברהם, סימן תקנד סעיף קטן ו: "כיון שאומרים דרך בקשה שרי לאומרם במנחה", כפי שנהוג "במדינה זו".

66 שו"ת חות יאיר, סימן קעה.

67 ראו: מעשה רב החדש, בני ברק תש"מ, עמ' לג והערה יג.

68 מ' פוטאש, ארבע אמות של תפלה, ירושלים תשמ"ח, סימן יא פרק יב, קעא ע"ב.

עליונים [...] ולכן עיקר שירה בלילה [...] סמוך לאור היום [...] והנה עיקר שירה בלב בשמחה ולכוון יחודים כנ"ל, וספר תהילים ושיר השירים פליאה דעת ממנו בסודות".⁶⁹ או: "תחלה יאמר העיקר בדבקות. אם יתן לו השי"ת עוד כח, יאמר [לאחר התפילה] תהלים ושיר השירים בדבקות".⁷⁰ ובוודאי לכך נתכוון ר' חיים מוואלוז'ין בכותבו: "הלא אין דבקות יותר נפלא מאמירת תהלים כראוי בכל יום",⁷¹ דהיינו מבחינת החוויה הרגשית, הגם שאין בה מערכו האינטלקטואלי (או מהמצווה) של לימוד תורה לשמה.

ויש שדיברו גם בשבח לימוד הספר ולא רק בשבח אמירה או קריאה שלו בלבד. רמח"ל ראה בלימוד תהלים ערך נשגב, כדבריו: "הנה ממה שיועיל הרבה לקנות החסידות [...] ודאי שיעזרהו לזה רוב ההתמדה והעיון במזמורי דוד המלך ע"ה וההתבוננות בם במאמריהם ועניינם".⁷² וכן ציווה ר' יעקב מליסא לבניו: "תלמדו כמה פעמים תהלים עם פירוש המילות ושיהיה שגור בפיכם עם פירש"י בכדי שתבינו היטב בשעה שתאמרו לבקשה".⁷³ גם בספר שומר הברית והחסד, של אחת החבורות באיטליה, נאמר על סדר הלימוד: "ילמדו בכל יום ספר אחד של תהלים וי"ח פרקים ממשניות ושלשים דפים מזוהר על הסדר".⁷⁴ אף מקורות אחרים מדברים על לימוד ולא על אמירה סתמית. למשל, "מה טוב ללמוד ספר תהלים בקול רנה ותודה".⁷⁵ ויש שידובר על שירה מתוך חוויה

69 ר' משה מסטנוב, משמרת הקודש, זאלקווי תק"ו, עמוד אחרון. צירוף חשוב של תהלים ושה"ש נמצא בזוהר, ח"ב, יח ע"ב. וראו מאמרו של ש' ליברמן, כנספח לספרו של G. Scholem, *Jewish Gnosticism etc.*, New York, 1965, pp. 118–126.

70 צואת הריב"ש, ירושלים תשי"ח, עמ' ט. בדומה לכך, רבים נהגו לקרוא ליד מיטת המת מתוך תהלים, משנה או זוהר. מעטים קראו אף שיר השירים, כפי שהעיד במרוקו ר' יצחק קוריאט, נחלת אבות, ליוורנו תרנ"ט, צ ע"א (הובא אצל חלמיש, הריטואל, עמ' 213 הערה 648). כך נהגו גם במזרח אירופה, כפי שמתאר ש"י עגנון, שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו, סמוך ונראה, תשי"ד, עמ' 52.

71 נפש החיים, שער ד פרק ב.

72 מסילת ישרים, פרק כא. ראוי לציין כי גם בעולם החסידי המאוחר נמצא: "נראה לי בסגולה ללמוד! בכל יום שירת האזינו, והיא סגולה להנצל מאפיקורסות ומדעות הכוזבות". רצ"א שפירא מדינוב, אגרא דפרקא, סימן קטו.

73 צוואתו נדפסה בסוף נחלת יעקב, תשכ"ב, סעיף ד.

74 שומר הברית והחסד, ליוורנו 1785. ראו: ב' ריבלין, ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי, ירושלים תשנ"א, עמ' 146. והשוו פלא יועץ, ע' זוהר.

75 פלא יועץ, ערך סגולה. אגב, חז"ל הפליגו, כידוע, בחשיבות מזמור קמה, והחיד"א הוסיף: "לכן צריך לכוין ולהבין לפחות פשט הדברים [...] שאם אומרו ולבו בל עמו, וק"ו אם יאמרו במרוצה כבלע את הקדש, במקום רנה תהא רעדה, וענוש יענש ח"ו" (צפורן שמיר, סימן ב אות כ).

עמוקה, כנהוג בצפת: "לשורר תהילים מן ראש עד סוף בניגון יפה ונעים במתון ובדקדוק גדול בלב ובנפש".⁷⁶

גם בחמדת ימים, חלק ימים נוראים, מדבר הרבה על החשיבות של לימוד תהלים מתוך הבנת הכתוב. "ישתדל בכל לבו ושכלו להבין כל דבר ודבר לאשורו" (ו ע"א-ז ע"ד), "שראו להחזיר בהם לקרותם בנעימה קדושה". יש ללמוד אפוא "בכל יום במתון מלה במלה ובנעימה קדושה". וכך דרשו השבתאים: "לימודו בצנעה ספר תהלים דבר יום ביומו".⁷⁷

לחיזוק המנהג (אם היה צורך בכך) ליקט החיד"א מאמרים "בגודל מעלת אמירת תהלים", ונדפסו בהקדמה לפירושו יוסף תהלות (על תהלים), [תשל"א].⁷⁸ כמוהו גם ר' יצחק פריפוט דוראן, מעשה אפד,⁷⁹ ווין תרכ"ה, עמ' 14; שבת ליפשיץ, סגולות ישראל, ירושלים תשס"ח, עמ' 267-269; ולאחרונה בהקדמת נורא תהלות, ג'רבה תרפ"ה; ועוד.

אין פלא שהספר זכה למאות ספרי פירוש במסגרת זרמי תרבות שונים, מהם שפירשו את כל המזמורים, ומהם מזמור אחד בלבד.⁸⁰ ויפה כתב אחד

76 אגרות מצפת, מהד' שמחה אסף, קבץ על יד, ג [יג] (ת"ש), עמ' קלא. השוו: מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, תשכ"ז, עמ' 230. וראו להלן הערה 183, ולעיל בסמוך להערה 69. לפי הרב י' קאפח (כתבים, ב, תשמ"ט, עמ' 941, וראו גם עמ' 959), "למעלה משלוש עשרה נעימות יש לספר תהילים אצל יהודי תימן".

77 הרי זו מצוה ט"ו מ"ח המצוות השבתאיות. ראו: בניהו, ספונות, כרך יד, עמ' רצז הערה 11.

78 והועתקו, כולם או חלקם, לספרים שונים, כגון: הנהגות צדיקים, סאטו-מארע תרצ"ז, בסופו.

79 וראו מה שכתב עליו ר' אהרן ברכיה, מעבר יבק, אמרי נועם, סוף פרק כא. ראו גם מאמרו של מ' בניהו, אסופות יא (תשנ"ח), עמ' פז.

80 למשל, ר' יוסף חיון, בספרד, פירש את כל הספר, ובזמנו כתב מחבר אנונימי את כף הקטורת (כ"י פריס 845, והוהדר בשנת תשע"ט). וכן פירש ר' עמנואל חי ריקי, בספרו חזה ציון. לעומתם, ר' טודרוס אבולעפיה פירש את מזמור יט (שער הרזים, תשמ"ט); ר' מרדכי משה ששון, מחכמי בבל, פירש את מזמור קמה בלבד, במהלך קנ [!] דפים (תהלה לדוד, בגדאד תרנ"ב). ור' אביגדור קרא פירש את מזמור קנ, קדש הלולים, 1583. ואילו ר' שלמה ן' סהולה פירש את קיא וקיב (א' בר-אשר, קבץ על יד כו [תשע"ח]); ר' יוסף בן שלום אשכנזי פירש מקצת מזמורים בלבד. ראו: מ' חלמיש, שרידים מפירושי תהלים לר' יוסף בן שלום אשכנזי, דעת 10 (תשמ"ג), עמ' 57-70. וראו: ג' שלום, פרוש מזמורי תהלים מחוגו של שבת צבי באדרינופול, עלי עי"ן, ירושלים תשי"ח-תשי"ב, עמ' 157-211. והזכרנו דוגמאות בלבד, בעיקר מהתחום הקבלי. אזכיר כאן את עדותם של רבני ויניציאה שרמח"ל "חיבר ועשה ס' תהלים חדש של ק"ן מזמורים אשר לעתיד בזמן הגאולה יתבטל התהלים של דוד המלך ע"ה [...] וילמדו התהלים החדש". ראו: ש' גינצבורג, רבי משה חיים לוצאטו

המפרשים: "ואין אני גוזר ומקיים שדוד ע"ה נתכון לכונתי במזמור זה. חלילה לי. אמנם כדי לגלות אליך את לבי עתה באתי לישב פסוקי המזמור על נתיבות דרכי החכמה הנעלמה כפי אשר תשיג יד שכלי הקצר".⁸¹ מדרשי חז"ל רבים, דרשות מן הזוהר, הנהגות וסיפורים על חכמי ישראל לאורך הדורות, משקפים את מקומו של תהלים בהווי היהודי. תרומה לא קטנה תרמו חכמי צפת שהיטיבו לשלב מזמורי תהלים רבים, בשלמותם או בחלקם, במסגרת התפילה או במסגרת קיום מצווה כלשהי.

וכך הלכו חכמים והאדירו את קריאת תהלים. על חשיבות אמירת התהלים מלמדת התופעה כגון זו המופיעה בשערי ציון, פראג תכ"ב, שער ג, שבו נדפסו תפילות לפני אמירת תהלים ולאחריה.⁸² וכן בקיצור של"ה, נב ע"א; רחמי האב, מונקאטש תרצ"ב, כא ע"א, סימן כז; ועוד. גם בספרו של ר' משה זכות, הן קול חדש, אמשטרדם תע"ב, נדפסה בקשה לאחר כל אחד מחמשת ספרי תהלים, ולאחריה פיוט. כמו כן באיטליה נהגו לומר פיוטים בין חמשת ספרי תהלים בליל שבועות והושענא רבה. למשל, שפר התקונים, ויניציאה תי"ט.

והוראה נוספת: "כשאומרים תהילים בקהל צריך לדקדק שגם היחיד יאמר בלחישתו כל הפסוקים שאומר הש"ץ בקול".⁸³ כלומר, הש"ץ אינו פוטר את היחיד.

חשיבות רבה נועדה בוורמס לאמירת תהלים ולשיר הייחוד כאחד, שכן התפקיד יועד לא לחזן אלא לרב או ל"אדם הגון". בחורף נהגו לומר שיר היחוד

ובני-דורו, תל-אביב תרצ"ז, ב, עמ' רסד-רסה. וראו גם שם, עמ' שכו. ולא ניכנס כאן לכל הפולמוס.

81 סוף הקדמת ר' טודרוס לשער הרזים, מהדורת מיכל קושניר-אורון, תשמ"ט, עמ' 47. לשון זו מופיעה גם בנוסח המקוצר של הספר (ראו שם, עמ' 36), כגון כ"י ניו-יורק קולומביה, X 893 G 363, מב ע"ב. כך נמצא גם בספר המפליג, הגם שהכיר באופן כללי כי מזמורי תהלים באים לשבח את האל, אך ראה לנכון להדגיש כי ייחודם של המזמורים הוא בהתכוונות לצדדים ספציפיים בהאצלה האלוהית. ראו: א' אפטרמן (מהדיר), כוונת המברך למקום המעשה, לוס אנג'לס תשס"ד, עמ' 166-167.

82 כב ע"ב, לפי ספרו שלי. "תפלה נאה לאומרה קודם תהלים, ואשרי חלקו: יהי רצון [...] הבוחר בדוד עבדו" וכו'. ולאחר מכן: "יהי רצון [...] בזכות ספר ראשון שבתהילים שקראנו לפניך" וכו'.

83 ר' יוסף האן, יוסף אומץ, סימן ריב. ראו גם יסוד ושרש העבודה, שער האיתון, פרק טו.

לפני התפילה. "תכף אחר ק"י [=קדיש יתום] של תהילי, או שיר היחוד בחורף, יורד החזן או השמש פני!"] התיבה ומתחילי" ברכות השחר.⁸⁴
בהקשר זה נביא ידיעה מעניינת:

מה שאין אומרים פה לא תהילים ולא שיר היחוד מיום א' בשבוע שלפני יום כיפור עד יום א' הראשון של חודש חשוון, הטעם לפי שבימים האלו הוא הבציר ואיסוף הענבים מן הכרם, ורבים מאנשי קהילתנו סובבים במדינה בכפרים כדי לקבל פרעון מה שחייבו להם הכפרים מן היין של בציר,

משום כך הם משלימים זאת "בליל כל נדרי שאומרים אותם מראשו לסוף. גם בהושענא רבה שחרית, ואומרים תהילים בצבור קודם אור הבוקר מראשו".⁸⁵ ובניצוצי אורות, לזוהר ח"א, פב ע"ב, דקדק בלשון הזוהר וכתב (בשם אספקלריא המאירה): "מכאן נראה לעמוד בעמידה כשאומר תהילים ושאר שירים". כך בוודאי מתוך יחס של כבוד. אולם דרישה זו אינה מצויה, למיטב ידיעתי (אולי מפני שהיא בחזקת גזרה שאין הציבור יכול לעמוד בה). ועוד, על ר' פינחס מקארעץ נמסר כי "כשהיה הרב אומר כל התהילים היה חוגר בחגורה, אבל ספר א' מתהילים היה אומר בלי חגורה".⁸⁶ וכמו כן, "ראוי והגון ללמוד תהילים [...] דמעוטף בטלית ובתפילין".⁸⁷

כיוצא באלה, בקהילות רבות קמו "חברות תהילים"⁸⁸ שנקראו בשמות שונים, ויש מהן שהנהיגו לעצמן תקנות שונות לארגן כמות את סדר האמירה

84 ב"ש המבורגר (מהדיר), מנהגים דק"ק וורמיישא לרבי יוזפא שמש, ירושלים תשמ"ח, א, עמ' ח, סעיף ז. ראו גם סעיף ד. ואילו בקיץ כנראה אחר גמר התפילה. "תהילי" [...] הרב אומרו. ואם אין הרב רוצה בכך מייחדין אדם הגון לומר תהילים במקומו. וכן המנהג בשיר הייחוד" (שם, עמ' ו). וראו בהערות המהדיר, שם, עמ' ו-ז. וראו להלן הערה 207. אמנם בלקט יושר, או"ח, עמ' 32, מספר על מורו ש"קודם שיצא מבית הכנסת בחול אומר חקו שיר היחוד וחקו תהילים [בטלית גדול]". הוא לא הבחין אפוא בין קיץ לחורף.

85 ש' איידלברג, ר' יוזפא שמש דקהילת וורמיישא, ירושלים תשנ"א, עמ' כא. תיאור דומה של ההווי הכלכלי, אם כי בצורה סרקסטית, תמצא אצל קלונימוס בן קלונימוס, אבן בחן, תל-אביב תשט"ז, עמ' 27. וראו עוד ח' סולוביצ'יק, "יינים", תשס"ג, עמ' 110.

86 אמרי פנחס, ת"א תשל"ד, עמ' צה.

87 ראו הקדמת החב"י לספרו הכתוב לחיים, ירושלים תש"ל, ה ע"א.

88 ואדם גאה בחברותו לקבוצה זו. למשל ר' מאיר פאפרש, אור הישר, הלכות ד"א, סימן צה: "חבר אני לכל אשר ייראוך, מאי ניהו? להכנסת כלה [...] ולמגידי תהילים". נזכר בהקשר זה את הנהוג בצפת, בזמנו של ר' אברהם הלוי, אחר חצות לילה ללמוד או לקרוא תהילים בכנופיא. ראו באיגרתו של ר' שלמה מדרזניץ, אצל א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תש"ג, עמ' 205.

ואת רציפותה. לקמן מובאים מקורות שונים שליקטתי מתוך ספרו של ש' אסף, המחייבים ילדים ומורים (בהולנד ובאיטליה) להשתתף בבוקר באמירת תהלים.⁸⁹

בתקנות של חברה קדישא ותלמוד תורה ברוטרדם שנדפסו בתקמ"ז, נמצא בין היתר: "הרבי מחויב [להיות] בכל יום ויום בשחרית קודם אמירת תהלים בבית הכנסת [...] גם מחויבים אבותיהם של הילדים לזרזם ולהשגיח עליהם שיבואו בבית הכנסת בכל יום קודם אמירת תהלים".⁹⁰ בספר דרך אמונה של מומר מוונציה, המאה השבע-עשרה, מעיד על הנערים כי "הם קוראים לעתים קרובות בספר התהלים, ביחוד בבית הכנסת".⁹¹ בתקנות חברת ת"ת במודנה, המאה השמונה-עשרה, חויבו המלמדים לבוא עם נערים לפני הדרשה "שיקראו מזמורי תהלים".⁹² עדות מוונציה, סוף המאה השבע-עשרה, מדגישה יותר לימוד בעל פה של שיר של יום ושל מזמור קיט.⁹³ בפדובה, המאה השמונה-עשרה, נדרש כל תלמיד "ללמוד על פה מזמור מספר תהלים", והמלמד "ישים לב שיגידוהו עם כל הטעמים ובדיוק נמרץ".⁹⁴ וכל אלה נתקיימו לפני ארוחת הבוקר.

בקהילות מסוימות אף שותפו ילדים באמירת תהלים לרפואת חולים. למשל, בתקנות חברת ת"ת במינסק, מראשית המאה התשע-עשרה, נקבע כי "אם אחד מהחברה יפול למשכב [...] ילכו כל המלמדים מת"ת ותלמידיהם ויגידו תהלים שאומרים עבור החולה".⁹⁵ כך נהגו גם כלפי אישה מיוחדת שהייתה רבת פעלים ומעשים טובים, "לשלוח לביתה המלמדים עם הילדים הלומדים אצלם להגיד תהלים כנהוג".⁹⁶ עם זאת, בספר "הנהגות מלמדים עם התלמידים" נמצאת הוראה האוסרת על המורים בזמן עבודתם "להניח התינוקות בחדרם ולילך לומר תהלים עבור חולים".⁹⁷

מקצת הדוגמאות שהבאנו כאן משלל התחומים אפשר להיווכח בהתפשטות המנהג ובגוונים שונים. אחד האמצעים שסייעו בכך הוא בלא ספק זה שהקלו על

89 ראו גם גולדהבר, מנהגי, עמ' קמ-קמא, שהביא מנהגי קהילות וחבורות שונות.
 90 ראו: אסף-גליק, א, תשס"ב, עמ' 428 סעיף כד, ועמ' 433 סעיף נד.
 91 ראו שם, ב, תשס"א, עמ' 277. וכן עמ' 315, 325.
 92 שם, עמ' 327.
 93 שם, עמ' 299 וכן עמ' 315.
 94 שם, עמ' 337, 366.
 95 ראו שם, א, עמ' 681.
 96 שם, עמ' 719.
 97 שם, עמ' 628.

הציבור וחילקו את הספר באופנים שונים, כך שכל אחד ישלים חובתו במסגרת זמן קצוב. ייתכן שהראשון שקבע חלוקה הוא ר' מנחם בן זרח, אשר כתב: "וכבר חלקתי ספר תהלים לומר חלק ממנו בכל יום ויום", כך שיקרא כולו פעם אחת בחודש. "וכן החלוק שחלקתי גם לקרותו פ"א בשבוע למי שעסקי תורתו מועטת".⁹⁸ ר' יעקב מליסא, בצוואתו בסוף נחלת יעקב, תשכ"ב, סעיף ד: "תזהרו לומר חמשה קפיטל בכל יום, לא פחות, כי בזה מלהיב הלב לעבודתו ית"ש". וכן מובא בשם השל"ה.⁹⁹ רבי יוסף יצחק מליובאוויטש תיקן בקהילתו שבכל יום לאחר שחרית יאמרו בציבור את פרקי התהלים כפי שנחלקו לימי החודש (כלומר, חמישה ביום). לאחר האמירה בציבור יאמרו קדיש. גם היחיד אומר את שיעור התהלים, ואם לא אמר ביום, ישלים לאחר חצות הלילה.¹⁰⁰ ויש המחייבים עשרה מזמורים בכל יום. כך כתב השל"ה: "עוד ראה ראיתי לומר בכל יום עשרה מזמורים, תלתא דפורענותא שהם נגד הגלות [...] ותלתא דתיובתא [...] ותלתא דנחמתא דהיינו הגאולה [...] ואח"כ מזמור עשירי מענין הגאולה העתידה".¹⁰¹ קשה להכריע מלשון הכתוב אם השל"ה התקין סדר זה או רק דיווח עליו. בכל אופן מצינו גם בסידור תפילה עם פירוש קבלי בשם דמשק אליעזר (לפי השער: "והתחלתי בר"ח אלול תנ"ה לפ"ק ק"ק מגענצא"), והוא בכ"י בהמ"ל בניו-יורק 4532, ס' 25434, י ע"א: "אלו עשרה מזמורים אומרים בכל יום שהם שלשה דפורעניות, שלשה דתיובתא שלשה דנחמתא והעשירי קודש. והם נגד העשרה ספירות קדושים[ם]". וכן, יש ש"יגמרו תהילים בימי החודש דהיינו בדי' שבועות [...] ובשאר מקומות גומרין בשני שבועות ובקצת לשבוע אחת [...] ונהר"י נהר"י ופשטי"י.¹⁰² וכך בקיצור שלחן ערוך, סימן קכח סעיף קטן ב: "עוד נוהגין לומר תהלים בצבור בכל מקום לפי מנהגו".

- 98 צדה לדרך, מאמר רביעי, כלל חמישי, פרק יז, ווארשא תר"מ, עמ' 252–253. יצוין כי בהגהות למנהגות וורמייזא לר"ל קירכום, תשמ"ז, עמ' יא, הובאו דברי ר' אביגדור קרא, בערך באותו זמן: "כאשר חלקוהו לשבע חלקים על ז' ימות השבועה".
- 99 למשל ספר מוסר, מונקאטש תרס"ד, כ ע"ב. ראו גם צוואה הנזכרת אצל א' ברלינר, כתבים נבחרים, א, תש"ה, סוף עמ' 26.
- 100 קובץ מכתבים, עמ' 191.
- 101 של"ה, רנו ע"ב [=ח"ב, פד ע"ג].
- 102 ר' בנימין בן מתתיה, טהרת הקודש, ירושלים תשמ"ט, עמ' נח. וראו חלוקה אחרת במדרש תלפיות, ענף בית הכנסת. ש"י עגנון שם בפי "הרבנית" את המילים: "הבחירה היא בידו כמה מזמורי תהלים יאמר בכל יום. יש אדם שזוכה לסיים בכל יום כל הספר כולו, ויש אדם שזוכה לומר ספר אחד או יום אחד בכל יום" (תהלה, עד הנה, תש"ך, עמ' קפד).

גם ר' שניאור זלמן מליאדי עמד על הגיוון, ומעניין הסברו: "כי ההוספה אינה עיקר התפלה". וכך כתב:

שעפ"י הקבלה לפעמי' אנו מוסיפי' תיבות ומזמורי' ופסוקים מתהילים [...] כי ההוספה אינה עיקר התפלה ולכן יש בה מנהגים רבים בכל מדינה ובכל עיר, ואפי' בעיר א' נוהגי' לומר בבה"מ [=בבית המדרש] כמה מזמורי תהלים שאין אומרי' אותן בבה"כ [=בבית הכנסת] שבאותה העיר, כמו מזמור ל' [=מזמור שיר חנוכת הבית לדוד] ופ"ו [=תפלה לדוד הטה] וכן פ[רשת] קטרת ועוד כמה דברים ידועי' ליהודי' הרבה.¹⁰³ חשוב לציין כי חכמים שונים העלו בצוואתם את נושא התהלים. לעיל (בהערות 98, 72, ולהלן בהערות 141, 207, 208) ראינו כמה מקרים, ואזכיר בקצרה את התכנית המפורטת שהעלה ר' משה חאגיז. הוא כתב על הקמת קרן, ועל הצורך, למנות גבאי הגון כדי שיעורר עשרה בני אדם. ועל הצד הטוב האפשרי יבררו אותם שיהיו יראי שמים וביתם ריקן, כדי שילמדו בכל יום ע"ב פסוקים כפי סדר הישן ורי"ו מזמורים מספר תהלים. דהיינו החמשה ספרים כסדרן, והס"ו שיתחילו מספר רביעי. **וקביעות זה לא יבוטל**, לא בחול ולא בשבת ולא בימים טובים.¹⁰⁴

אסתפק בפרטים אלה.

אף נשים קראו תהלים. למשל, ר' אלעזר מוורמס קונן על אשתו דולצה שנרצחה: "ואומרת תהילות, משוררת זמירות ותפלות".¹⁰⁵ ובוודאי נתכוון למזמורי תהלים ולפיוטים אחרים. כן מעיד ר' יוסף חיים מבגדאד על מנהגן של "נשים חכמניות ולמדניות **ללמוד** תהלים בכל יום".¹⁰⁶

דומה כי עדות חשובה למציאות העממית משתקפת בעובדה הבאה: היצירה הראשונה באידיש הכתובה בידי אשה היא הקדמתה של רויזל בת פישל לספר "תהלים בוך", קראקא שמ"ו (1586), שאינו אלא תרגומו באידיש, ובשער נרשם מפורשות שנועד ל"גברים, נשים ונערות חסידיות". המתרגם הוא משה שטענדל, והביאה אותו לדפוס רויזל בת פישל. בקולופון שבסוף הספר נאמר: "בעזרת

103 כרם חב"ד, תשנ"ב, גל' 4 עמ' 49, מתוך מכתב של בעל התניא לשלטונות הרוסיים.

104 משנת חכמים, טשערנאוויץ, כז ע"א.

105 א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' קסה.

106 שו"ת רב פעלים, קונטרס סוד ישרים, סימן ט.

האל האבן מיר פולענט [=סיימנו] דש ספר תהלים יום ו' לחדש שבט לפרט שנת שמ"ו, ריזל האלמנה בת הח"ר יוסף הלוי", שסייעה במלאכה.¹⁰⁷ לא חלפו ימים רבים ומדפיסים נענו לצורכי הציבור והדפיסו את ספר תהלים בפני עצמו, כגון ויניציאה ש"ן ואמשטרדם תכ"ו. אף הדפיסו בגודל קטנטן, כגון ויניציאה שמ"ה לערך, כדי שאפשר יהיה לשאת בכיס. גם הדפיסו סידורים שכללו את ספר תהלים. למשל, סידור קטן שנדפס בוונציה שני"ח; מחזור לכל השנה, בתוכו ספר תהלים עם שער, [הנאו] שפ"ג. וכן סידור לכל השנה, אשכנזי, חסר שער, בתוכו ספר תהלים עם שער, אמשטרדם ת"ד. ובאיטליה: "סדר תפלות כמנהג ק"ק אשכנזי ופולין", וירונה חש"ד, ובו ספר תהלים. ועוד רבים. אך אליה וקוץ בה. ההרגל המרובה גרם תופעות בלתי הולמות, כגון "כמנהגי כמה בוערים בעם שקורים אותם במרוצה בחלוף וחסור ושגיאות כהנה וכהנה [...] [ואחרים] שאין קריאתם לשם שמים". לכן הוקדמה תרופה למכה. למשל כותב השלי"ה: "אשרי האיש אשר אומר תהלים בשירה ובזמרה ובשמחה ובכוונת הלב, לא כמו בדור הזה שאומרים במרוצה ובמהירות ובבלתי כוונה והבנה, ושוגים ג"כ בקריאה ומדלגים הפסוקים וחוטפים זה מזה".¹⁰⁸ בעקבותיו, וכן כנראה רווחה המציאות, כתב ר' יאיר בכרך:

ובאמירת תהילים האריך החסיד בשלי"ה [...] לאמרו בקול נעים ובנחת וכוונה שלימה, לא כמנהג הפוך בעו"ה [=בעוונותינו הרבים] שאומרים אותו פסוק חליפי פסוק בחטיפה ובמרוצה רבה וברדיפה זה את זה [...] ויותר ראוי שיחלקו לכ"ט או ל' חלקים ולגמרו מידי חדש בחדשו כמ"ש בספר צדה לדרך סוף מאמר ד' כלל ה'.¹⁰⁹

כיוצא בכך, "אשרי האיש אשר אומר תהלים בשירה בזמרה בשמחה ובכוונת הלב לומר בנחת ובמתון" וכו'.¹¹⁰ גם בחמדת ימים ואצל החיד"א מודגשת מאוד

107 ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, תל-אביב תשי"ח, ד, עמ' 121, 265. ראו גם מאמרו של אי"מ הברמן, מחניים צח (תשכ"ה), עמ' 75.

108 ראו: שלי"ה, רנו ע"א [=ח"ב, פד ע"ג]. דבריו הובאו במקורות שונים, כגון קיצור שלי"ה, נא ע"ד; אליה רבא, סוף סימן א; ר' אליעזר פאפו, חסד לאלפים, סימן צג סעיף קטן ג; ר' יאיר בכרך (בהערה הבאה). ביקורת דומה על הלומדים נמצא בראשית החסידות אצל ר' שלמה חלמא. ראו: מ' פייקאז', בימי צמיחת החסידות, תשל"ח, עמ' 309.

109 ר' יאיר בכרך, מקור חיים, סימן א סעיף קטן ט (המקור הנכון בצדה לדרך הוא במאמר ג סוף הכלל החמישי). ומקור הדברים בשלי"ה, ראו לעיל הערה 108.

110 קיצור שלי"ה, נא ע"ד.

ההוראה "להבין מה שמוציא מפיו [...] ואין לצעוק צעקות כעומד ברחוב".¹¹¹ דברים חריפים נאמרים נגד הקוראים "במרוצ[ה] ובהלעטת דברים ומבליעים את השם בנעימה". רבים הדגישו וחזרו והדגישו שלא לומר במרוצה.¹¹² וכך מתפלל חסיד ברסלב: "זכני להיות רגיל מאד באמירת תהלים הרבה בכל יום בכוונה גדולה בהתעוררות נפלא בכונת הלב באמת".¹¹³

גם בחוגי החסידות מובעת הפלגה ולצידה הסתייגות. למשל:

להזהר מאוד באמירת תהלים בכל יום כי בשתים יחשב בעמוד העבודה ובעמוד התורה וכעוסק בנגעים ואהלות כמובא בגמרא. ומסוגל לכל דבר. וקבלה מן רבינו אלימלך כי האומר ג' פעמים כל התהלים ביום אחד חשוב כתענית משבת לשבת. גם שמעתי אומרים בשם תלמידי רבינו מוהר"מ מרימינוב כי האומר ג' פעמים ביום אחד כל התהלים הוא חשוב כחרב וחנית נגד היצה"ר. **אך הכלל ידוע** כי טוב מעט בכוונה מהרבה שלא בכוונה.¹¹⁴

במשפט האחרון נשמעת אפוא הסתייגות. ביתר תקיפות טען ר' יהונתן אייבשיץ ש"רבו אמירות תהלים ותחינות בקשות ותהלים כל ספר בכל יום" גרם לכך ש"גם תפלות י"ח וקריאת שמע אינם בכוונה".¹¹⁵ הוא רואה בכך הַרְגֵל עד ש"לעצמו ינועו שפתים" בעוד המחשבה נתונה בדברים אחרים.¹¹⁶ היטב חרה לו שאמירת תהלים, ופעולות נלוות אחרות, נעשו כמצוות אנשים מלומדה בלא התכוונות כלשהי. "אין התשובה כמו שחושבים המוני עם – טבילה ותענית סיגוף ורבו דברי תילי ותפלות שערי ציון וכדומה, והכל בלי לב [...] ואין כאן עזיבת חטא".¹¹⁷

- 111 חמדת ימים, ימים נוראים, ו ע"ב, והרבה במהלך הדיונים בחדש אלול; בדומה לכך לגבי שליחות: חמדת ימים, שם; חיד"א, מורה באצבע, סימן ה אות רמד.
- 112 חמדת ימים, שם, לאורך פרק א; ר' חיים פאלאג'י, מועד לכל חי, סימן יא סעיף קטן יב, כא.
- 113 לקוטי תפלות, ח"ב, לו.
- 114 [ר' יעקב גוטליב], רחמי האב, סימן נז. הספר נדפס הרבה ואף תורגם לערבית ע"י י' חורי ונתקבל בתוניסיה.
- 115 יערות דבש, למברג תרי"ח, נט ע"ד [=דרוש ח, ירושלים תדש"מ, א, עמ' קסג].
- 116 שם, יט ע"ב. יש שהתנגדו מטעמי טורח הציבור. למשל ר' מאיר אייזנשטאט, פנים מאירות, א, סימן סג.
- 117 שם, פז ע"ג.

נקודה אחרת העלה ר' אליה די-וידאש: "ומ"מ הקורא בספר תהלים בבהכ"נ או פיוטים וכיוצא לא ירים קול אם אין לו קול נעים".¹¹⁸ אולם יש שלא ראו בעין יפה את עצם הקדשת הזמן לקריאת תהלים הגם שלא יכלו לבטל מנהג זה. למשל: "ואף שכתבו הפוסקים שמי שיכול ללמוד הלכות ופלפולים ועוסק בתהלים חשוב ביטול תורה לגבי דידיה, מ"מ ללמוד אותם פעם א' בשבוע לא נאמר זה, ועת לכל חפץ".¹¹⁹ כלומר, פשרה מסוג "אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך". גישה מעניינת נקט ר' יוסף מדובנא, הדרשן מפוזנא. הוא אמנם שיבח את אומרי תהלים, כמקובל, אבל הזהיר תלמידי חכמים שלא להקדיש לכך זמן מרובה על חשבון הלימוד התלמודי. "כל אחד יאמר לפי שקידתו בתורה והרגשת מצבו".¹²⁰ ניתן פה אפוא מעמד חשוב להרגשה האישית של הלומד, ובמקום אחר – למצב מיוחד:

האומר תהלים יש לאומרם בנחת ובשירה ובזמרה ובכוונת הלב. וטוב מעט בכוונה מהרבות במרוצה. ומי שלא חננו השי"ת דעת ותבונה, או מי שלא נמצא אתו אלא ספר תהלים בלבד, לא יהיה יושב ובטל, שהרי אמרו חז"ל, שאפילו אם קורא פסוק ואחות לוטן תמנע, וחוזר וקורא הפסוק כל היום, נותנים לו שכר כאילו עוסק בנגעים ואהלות. וכן מי שיושב בחנותו, ואין בידו ספר ללמוד, או בלכתו בדרך, ואינו יודע לשון משניות בעל פה, יוכל לומר מזמורי תהלים השגורים בפיו, ויחזור עליהם אפילו אלף פעמים, ויקבל שכרו מושלם. אבל בזמן שיכול ללמוד גמי' או הלכה ועין יעקב, יש להעדיף על תהלים.¹²¹

תהלים כל יום

במקורות רבים מדובר על אמירה יומיומית של הספר. למשל, "יתמיד בכל יום לקרוא בס' תהלים בכוונה ובקול רם בבהכ"נ";¹²² "מה טוב ללמוד בכל יום ספר

118 ראשית חכמה, שער ב, פרק י, פח ע"ב.

119 פלא יועץ, ערך תהלים.

120 בנין יוסף (בהמשך יסוד יוסף), ירושלם תשכ"ז, עמ' פז-פט.

121 נשכח ממני מקורו. השווה פלא יועץ, סוף ע' תהלים.

122 ראשית חכמה, שער האהבה, פרק י, פח ע"א-ע"ב. צוטט, למשל, בפירוש המהרי"ץ לתכלאל, פג ע"א. גם באיגרתו של רש"י מליאדי לר' יצחק דאקטאר מדובראוונא נמצא: "ירגיל עצמו לומר תהלים בכל יום, ויאמין כי ע"י מלים אלו נבראים מלאכים קדושים שיעזרו לו לעשות הטוב" (ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, תשי"ג, עמ' רכט-רל). זו הצהרת אמונה מעניינת.

תהלים בכונה והכנעה, כי סגולתם נפלאה".¹²³ מסופר על חסיד שנהג לקרוא כל יום במערת זכריה הנביא.¹²⁴ וכך נהגו בחצרות חסידים **לומר** כל יום תהלים.¹²⁵ ובהדגשה: "**ייגמור** בכל יום ספר תהלים".¹²⁶

ר' פינחס מקארעץ הקפיד "תמיד כשהיה אומר **כל תהלים** היה אומר קודם חצות היום".¹²⁷ ר' אהרן מקרלין הורה "לומר בכל יום כמה מזמורי תהלים תיכף אחר חצות ולא יעבור".¹²⁸ אך קשה לקבוע במשפט זה אם הכוונה לחצות ליל או לחצות היום.

ז' גריס העמיד במקביל חמישה קונטרסי הנהגות מהמגיד ממזריטש ותלמידיו, שלפיהם עולה כי בעוד אצל המגיד נקבע כי "לא יעבור לומר כמה מזמורי תהלים בכל יום", הרי אצל תלמידיו כולם מדובר על "אחר חצות" או "קודם התפילה", וכי "אם אפשר לגמור כל תהלים בכל שבוע מה טוב".¹²⁹ משמע שבאופן מעשי התלמידים החמירו לעומת רבם. גם על ר' פינחס מקארעץ נמסר כי "תהלים היה חיוב אצל הרב לגמרו ב' פעמים בשבוע, פ"א בלי הפסק ופ"א בהפסק [בין כל אחד מחמשת הספרים]. והיה אומר ספר אחד בכל יום".¹³⁰ בשער כ"י בהמ"ל בניו-יורק 4091 כתוב: "תחננויים הנוהגים מבני חברת קובעי עתים לתורה לאומרם אחר קוראם **מידי ערב ויום** בספר תהלים בויניציאה שנת ועד דור ודור אמונתו לפ"ק". ולפני הקריאה: "יהר"מ [...]. שתפן ברחמים אל קריאת מזמורי תהלים שאקרא כאלו אמרם דוד המלך עליו השלום בעצמו".

במושב זקנים מסוים בטריפולי נהגו לקרוא כל תהלים ואדרא זוטא לפני תפילת מנחה. ובבית כנסת אחר בטריפולי נהגו להושיב תינוקות של בית רבן לקריאה לפני ערבית.¹³¹

- 123 פלא יועץ, ערך ספינה.
 124 ראו ג' שלום, שבת צבי, א, תשי"ז, עמ' 215 הערה 1.
 125 למשל שיחות הר"י [מברסלב], סימן סח; דרכי יואל, עמ' צג.
 126 ר' שמעון גלוגאו, דרך חיים, אלטונא תקס"ג, וד"צ קרית גת תשכ"ג, ד ע"ב.
 127 אמרי פנחס, ת"א תשל"ד, עמ' צה.
 128 סדר היום, ירושלים תשט"ו, עמ' ג.
 129 ז' גריס, ספרות הנהגות, ירושלים תש"ן, עמ' 302-303.
 130 אמרי פנחס, תל-אביב תשל"ד, עמ' צד.
 131 ראו אסף-גליק, ב, תשס"א, עמ' 587. וכך שם, ד, תשס"ו, עמ' 202.

בירושלים נוסדה "חברה תהלים עולמית", וחבריה היו גומרים כל יום את תהלים סמוך לקבר דוד. ר' יוסף יצחק שניאורסון מעודד במכתבו את חסידי להשתתף בכך.¹³²

תהלים בלילה

בשער המצוות לרבי חיים ויטאל (פר' ואתחנן) נמסר "דאין ראוי לקרוא מקרא בלילה לפי שהמקרא הוא בעשייה והלילה עצמה הוא בחזקת עשייה, והכל הוא דינין ואין ראוי לעורר הדינים". לכאורה, ספר תהלים בכלל איסור זה.¹³³ אף על פי כן נראה שהמציאות הייתה שונה, ולפחות ניתן להצביע על לבטים. הנה, החיד"א מביא בספרו חיים שאל (ח"ב סימן כה) את דעת האר"י ומוסיף: "ושמעתי מהמקובל המופלא ח"ק [=חסידא קדישא] כמוהר"ר שלום שרעבי זלה"ה [= הרש"ש], שהיה מפקפק על מה שנהגו לקרות בבתי כנסיות, סמוך ליום, תהלים", אך מדגיש כי למרות זאת "ונתפשט מנהג זה בכל ארץ ישראל, שיש חבורות לזה. והיה אומר שאולי אין תהלים בכלל אזהרת הרב, ואין ולא ורפיא בידיה". כנראה הוא לא רצה להכריע בדבר. אך החיד"א מוסיף: "והמקובלים נמנעו לקרות תהלים בחול כל שלא האיר היום". ספרו זה נדפס בשנת תקנ"ב, אולם בשנת תקנ"ח, כאשר הדפיס את ספרו יוסף אומץ (סימן נד) כבר הייתה בידו הכרעה ברורה, והוא מציין את מנהג ירושלים וחברון: "מנהג קדום כי בכל לילה באשמורת, קורין בבתי כנסיות ה' ספרי תהלים בכל לילה", בהדגישו: "ושמעתי ממקובל מופלא בדורנו ז"ל [=הרש"ש] דאמר כי אין לימוד התהלים בכלל אזהרת רבינו האר"י ז"ל. ויכול לקרות תהלים באשמורת". החיד"א אף מצא סמך לזה בבראשית רבה פרשה סח: "דיעקב אבינו ע"ה היה קורא תהלים בלילה, ומעיקרא דוד הע"ה רוב תהלותיו יסדן ואמרן לראש אשמורות". אף רבי יעקב שאלתיאל ניניו מציין כי למרות הפקפוקים של חיד"א,

מ"מ כבר נתפשט המנהג בכל המקומות לקרות תהלים אחר חצ"ל [=חצות לילה] ואפילו בקהילתינו ק"ק חסידים [=ישיבת בית אל], דאנו

132 קובץ מכתבים, עמ' 214.

133 יושם לב שבהגהות מהרח"ו לזוהר, ח"ג, סד ע"ב נאמר שאחרי חצות הלילה מחצית המלאכים אומרים תהלים. נוסף שמסופר על ר' אברהם הלוי ברוכים שבהשפעתו "נתמלא [באשמורת הבוקר] כל הקהלה כולה קולי קולות של [...] ושל תהלים" וכו'. ראו: מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, תשכ"ז, עמ' 228.

נוהגין בכל מילי דמר רבינו האר"י ז"ל, אנחנו לומדים בכל הלילות תהלים לרפואת החולים ולמנוחת המתים וכו'.¹³⁴

גם בשטר התקשרות של מקובלי ירושלים משנת תקצ"ב נכתב בין היתר לגבי ליל שישי, כ"ה באייר, כי "למדנו בזה"ק בחשק נמרץ עד חצות, ואחר חצות לימוד תהילים".¹³⁵ ואף עמא דבר כן. למשל, קול תפלה קול תחנה, ויניציא תע"ז: "בני חברת מלביש ערומים ישרה והגונה שבב"ה אשכנזי מן השוק שבק"ק מודונוא, אחרי אמרם **בכל לילות השנה** חלק א' מחמשה ספרי תהלים [...] בכונה נכונה", אמרו תפילות.¹³⁶ יש שהסתייעו בכך שהציבור אומר מזמורי תהלים בעת קריאת שמע על המיטה. משמע שאפשר לומר בלילה דרך תפילה. וכן נרשם בכ"י בהמ"ל בניו-יורק 1584 (=ס' 10682), המאה השמונה-עשרה, איטליה, דף 153ב: "מזמורים לאומרים מיד שתחשך בכל לילה ע"ד ספ[ירות]: מלכות – תפלה לדוד שמעה ה' צדק" וכו'.

יושם לב שהציבור בכללו לא נמנע מאמירה בלילה בעוד המקובלים נצטמצמו לקראת האשמורת. וכך דקדק גם החיד"א: "יש חסידים שקורין כל התהלים באשמורת".¹³⁷

אחרוני הפוסקים והמקובלים עסקו בבירור פרשה זו מצדדים שונים, ולמעשה הקלו באמירת מזמורי תהלים בלילה. מבין הפוסקים נזכיר את רבי אברהם דוד מבוטשאטש, שכתב "שאיין שום קפידא על אמירת מזמורי תהלים בלילה, **לכולי עלמא**, כיוון שקבע השי"ת שאמירת תהילים חשוב כנגעים ואהלות, ואם כן הרי זה כלימוד משניות, שזמנו בתחלת הלילה".¹³⁸ וכך פסק הרב ח"ד הלוי: "מותר לכל אדם לקרוא תהלים אחר חצות לילה".¹³⁹

134 אמת ליעקב, ליוורנו תר"ג, בסופו קונטרס שפת אמת, סימן מב, קז ע"ב-ע"ג. ראה גם הקדמת החב"י לספרו הכתוב לחיים, ירושלים תש"ל, ד ע"ב-ה ע"א. על אמירת תהלים במסגרת תפילות לחולים עמדנו לעיל, הערות 95-97.

135 מ' בניהו, בספר הזכרון למאיר בניהו, תשע"ט, עמ' קטו.

136 כ"י בהמ"ל בניו-יורק L 1726.

137 חיד"א, יוסף תהלות, ירושלים חש"ד, סימן יז.

138 אשל אברהם, סימן רלח. וראה גם פתיחה לספר קומי רוני, לריא"ז מרגליות, ירושלים תרפ"ה, סימן טז-יז.

139 מקור חיים, ח"א, פרק סח סעיף קטן ה, עמ' 327. וכן בן איש חי, שנה א, פרשת פקודי, אות ז (ובהדגשה: "אחר חצות לילה דוקא"), שהסתמך על החיד"א. ר' יוסף חיים חזר על כך בספרו רב פעלים, ח"ב, סימן ב. וראו דברי הרב עובדיה יוסף, יביע אומר, חלק י, סימן נה, תשע"ה, עמ' קנט-קס, ב"קובץ הערות והארות על שו"ת רב פעלים ח"ב חאו"ח".

תהלים לפני שחרית

השל"ה מעיד על "אנשי תהלים עצמן, אותן שקבעו עת לתהלים לומר אותו בכל יום בבקר השכם עם חברים המקשיבים". משמע שבשעת בוקר מוקדמת פועלות חבורות מיוחדות לתהלים בחברת בעלי נטיות קבליות. בהקשר לכך הוא ביקש לברך על נטילת ידיים לפני קריאת תהלים.¹⁴⁰ אף באר היטב ומגן אברהם¹⁴¹ ציינו זאת. נראה אפוא שאמירת תהלים לפני התפילה נשתגרה בציבור במידה מסוימת כי גם ר' אברהם דאנציג מצווה את בניו: "מאוד הזהר והזהר שלא ללמוד או אפי' לומר תהלים עד שתברך ברכת התורה".¹⁴² בכ"י בית הדין בלונדון 100 (=ס' 4765), מן המאה השבע-עשרה, דף 9ב-10א (והוא בסידור ר' שבת, קארעץ תקנ"ד, ח"א, כב ע"א), נקשר העניין להשתתפות האדם בשירת המלאכים:

כשהוא סמוך לאור היום ישורר לכבוד קונו קצת שירות ותשבחות ויהיה לו חלק עם המלאכים המעוררים האהבה הנקי' בנות ירושלים, וכתוב ברוך יחד [...] ואם אין לו קול ערב יקרא חלק מספר תהלים בקול רם ובכוונה מלה במלה. ואם אפשר לו יכוין קצת הכינויים הנה מה טוב. רבות דובר אפוא על אמירת תהלים או לימוד תורה לפני התפילה, ויש שקשרו זאת עם הדרישה "לחבר יום ולילה בתורה". למשל, ר' רחמים נסים יצחק פאלאג'י הביא מקורות רבים לומר קודם התפילה.¹⁴³ עדות מעניינת, מסביבות שנת 1620, נמצא בדברי אחד הרבנים המקובלים החשובים באיטליה בשם חכם אשכנזי מפולין שסיפר לו כך:

הרבנים והחכמים והראשי ישיבות אשר בכל עיר ופלך יחד [...] ומשכימים קודם אור הבקר הם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, ולבית אלוהים הולכים ברגש לבתי כנסיותיהם כמו שתי שעות או שעה וחצי קודם עלות השחר, ובפיהם ממתיקים שירי זמרה מספר תהלים הנחלק להם מהאב בית דין שלהם כפי מנהג כל מקום ומקום.¹⁴⁴

140 הגהת השל"ה בעמק ברכה, ירושלים תשמ"ה, עמ' סח; של"ה, קכו ע"א [=צב ע"ב].

141 פירושיהם לשלחן ערוך, סימן ו סעיף קטן ב.

142 בית אברהם, פרעסבורג תרי"ט, סימן ד. ראו גם ר' יחיאל מיכל, נחלה לישראל, ברוקלין תשנ"א (אין ספרור), שאלה מג סעיף קטן א.

143 יפה ללב, סימן א אות לו. וכנראה בהשפעתו קבע כך גם בכף החיים, סימן א אות לו, שאף דחה את הדעה הנגדית.

144 ר' אהרן ברכיה ממודינה, אשמורת הבקר, מנטובה שפ"ד, רמז ע"ב. במהד' ויניציאה ת"פ/תפ"א, ריב ע"א. נדפס גם בדרשות מעבר יבק, ירושלים תשס"א, עמ' קמה.

במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה מעיד ר' נתן נטע הנובר כי "וכעלות השחר היו משכימין בני החברה של תהלים ואמרו תהלים כמו שעה אחת לפני התפלה וסיימו תהלים בכל שבוע".¹⁴⁵

ספר קטן שבשערו כתוב: "סדר הנהגת בית הכנסת מכל המנהגים של בית הכנסת [...] שיהיה לחק ולמשמרת [...] פה אמשטרדם תקי"ט", פותח: "בהשכמה בשחרית היבט מן אלי מאלט תהילים אן חצי שעה פר אדון עולם". כלומר, מחצית שעה לפני אדון עולם פותחים תמיד באמירת תהלים.

גם קהילות שונות באשכנז נהגו כי "בכל יום אומרים מזמורי תהלים [...] ומתחיל הש"ץ תפלת השחר". כך מעיד בעמק ברכה, עמ' סח, וכך נהגו למשל באוסטרהא, ואף במנהגים דק"ק ורמיישא לר' יוזפא שמש, סימן ג. גם בפרנקפורט נהגו ש"קודם התפלה אומרים תהלים מאותו יום לפי חלוקת כל ספר לכל שבוע".¹⁴⁶ בעיקר שני טעמים חזרו ונשנו: "שמצוה לומר דוקא קודם התפילה על דרך שאמרו חז"ל לעולם יסדר אדם שבחו של מקום קודם שיתפלל, ו[שנית] כמו שכתוב בלבוש [...] שעל ידי פסוקי תהילים נכרתין המקטרגים על התפילה שלא תקובל ברצון".¹⁴⁷

יש שראו באמירת תהלים בשעה זו הקדמת תרופה למכה: "שמעתי ממורי ז"ל כי יש שצריך להתחזק תחלה קודם תפלה כדי שיהי[נ] לו מוחין להתפלל בלי מחשבה זרה עכ"פ או בדביקות והוא ע"י מזמורי[ם] או תורה שיתעסק תחלה ומתוך כך הוא עומד להתפלל".¹⁴⁸ ויש שכתבו בסתם, כמו ספר היראה המצטט מעמק המלך (בטעות!): "האומר תהלים קודם התפלה מעלתו כאילו מתפלל ועוסק בתורה כי **סודו רב**. ויאמר בכוונה. ואם אין לו פנאי ינהוג כמו שאומר הרב בעל השל"ה שיאמר בכל יום רק ה' מזמורים ויסיים בכל חודש".¹⁴⁹

והמנהגים מגוונים גם בחצרות הצדיקים. על ר' יעקב מראדזין נאמר ש"בכל יום קודם תפלת שחרית היה אומר שני קפיטל תהלים וקפיטל אחד מספר משל"י".¹⁵⁰ כנגדו, "יזהר לומר בכ"י [=בכל יום] תהלים קודם שחרית, ולא יפחות

145 ר' נתן נטע הנובר, יון מצולה, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 88.

146 ר' יוסף קאשמן סג"ל, נוהג כצאן יוסף, תל-אביב תשכ"ט, עמ' מז.

147 ר' יוסף האן, יוסף אומץ, סימן ריא. וראו לעיל הערה 40.

148 תולדות יעקב יוסף, פרשת תזריע, א, עמ' שי.

149 ספר היראה, מונקאטש תרס"ד, כא ע"א.

150 דור ישרים, לובלין תרפ"ה, עמ' מה.

מ"י קפיטול".¹⁵¹ אך נמצא גם נוסח אחר: "לומר בכ"י אחר חצות כמה מזמורי תהלים, ואם אפשר לגמור בכל שבוע מה טוב ומה נעים".¹⁵²

תהלים בשבת

בספרים שונים נאמר כי דוד המלך נפטר בשבת ולפיכך מן הראוי לעסוק בתהלים בשבת. אכן, כבר בתקופת הגאונים נהגו לקרוא תהלים בשבת ובימי מועד, והיה זה בוודאי כחלק מלימודי הקודש בשבת ומועד ("מקרא קודש").¹⁵³ "שיש בתי כנסיות שמתקבצים הצבור ואומרים פרשיות שבספר תהלים בשבת וי"ט. ובר"ה ויה"כ מוסיפין פרשיות, ועד שהצבור מזמרים, מתחילין תלמידים ושונין ודורשין ועוסקין בתורה עד קרוב לבי' שעות, ואח"כ מתפללין".¹⁵³ אגדה מספרת על ר"ש הלוי,

שהיה רגיל לקרות ספר תהלים בכל ערב ש"ק [=שבת קודש] על מצבת ירמיה הנביא [...] ואז גילה לו הרב האר"י ז"ל שהאיש הלזה היה ירמיה הנביא שנגלה אליו, שעל ידי אמירת תהלים בקול נעים אז היתה עת רצון לבא הפקודה [=הגאולה], וכו'.¹⁵⁴

על הראשון לציין, הרב מרדכי יוסף מיוחס (בערך תקנ"ט), מסופר כי "היה מנהג הרב בקודש לילך בכל לילי שבת קודש אל הכותל המערבי אחר חצות הלילה עם משרתו והיה גומר שם התהלים".¹⁵⁵

והמנהג לומר כל ספר תהלים באשמורת הבוקר של יום ו'. וכבר כתב מזה זקה"ק [=זקני הקדוש] [=ר' יקותיאל טייטלבוים] שו"ת אבני צדק (חיו"ד סי' קיז): "נוהגין חסידים לומר כל תהלים בעש"ק קודם התפלה" [...] והרה"ק מטשערנאבל זי"ע אמר לומר גם ביום השבת. ונמצא שמסיימים ב"פ בשבוע. וטוב להוסיף עוד י' מזמורים שיהא מספר ש"י

151 אזהרות של ר' יחיאל מיכל מזלאטשאב, נדפסו למשל בהנהגות צדיקים, עמ' נב; רשפי אש, בסוף רב יב"י.

152 הנהגות של ר' יחיאל מיכל מזלאטשאב. ראו: גריס, הנהגות, עמ' 303.

153 ראו: אסף-גליק, ב, עמ' 24-25, ובהערה 24 הוסיף המהדיר ידיעה משערי תשובה, סימן נב: "ומנהגנו כאן בקירואן בתי כנסיות מתקבצים אנשים בלילי יום הכפורים ופעמים בלילי שבתות וקורין התהלים לאור העששיות". וראו לעיל הערה 11.

154 מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 230.

155 הערה 13. ולא דנתי כאן במזמורי קבלת שבת (וראו: מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, תש"ע, עמ' 319).

[...] והעיקר בזה לבקש מהשי"ת שיורה לו איך להינצל מחטאיו ולחזור בתשובה".¹⁵⁶

ואם בין חסידי המגיד מטשרנוביל שבאוקריינה דקדקו באמירת כל התהלים ביום השבת, הרי בקוצק שבפולין הסתפקו בכמה מזמורים הנאמרים בכוונה, וכל כך מפני שדבר "שדויד המלך עמל עליו שבעים שנה" אין בכוחו של אדם לאמרו בבת אחת.¹⁵⁷

ר' חיים אבואלעפיא מעיד:

הנהגתי שכל יחיד יקרא בכל יום לפחות ס[פר] אחד של תהלים, שיש להם סגולה גדולה להכניע הקליפות [...] ובשבת [...] שכל א[חד] יקרא כל החמשה ספרים של תהלים, שלא נתנו שבתות וי"ט לישר' רק שיעסקו בתורה [...] והעושה כן לימנע מלדבר שיחת חולין ושיחה בטלה בשבת וקורא ס' תהלים כל שבת מובטח לו שהוא בן העוה"ב ומקרב גאולת ישראל".¹⁵⁸

החיד"א כותב: "אמנם אני בעצמי ירא אנכי ואין אני קורא תהלים בלילה, כי אם בליל שבת קדש".¹⁵⁹ ועם זאת הוא כותב בהקדמת פירושו לתהלים: "ואם יוכל ללמוד ספר תהלים פעם א' בחול ופעם ב' בשבת הנה מה טוב, כי ב' פעמים הם ש' מזמורים גימטריא כפ"ר".¹⁶⁰

בשטר התקשרות של מקובלי ירושלים משנת תקי"ד, נכלל סעיף:

שאם ח"ו נפטר בשבת, נתחייבנו כולנו יחד אחר סעודת שבת להתנוועד יחד שם בבית הנפטר **ללמוד** ה' ספרים שבתהלים, מלה במלה, לומר עריצים ולהכרית ולהצמית נגעי בני אדם בל יקרבו אל חברנו [...] וקדיש אחד בכל ספר וספר.¹⁶¹

ר' ציון חיים רקח, נפטר בטריפולי בשנת תרס"ח, ייסד חברת דוד המלך לקריאת תהלים בכל שבת בבית הכנסת. אף חיבר פירוש לתהלים ולזוהר.

- 156 מתוך אגרת הקדש [משנת תשל"ז] לימי השובבים, עמ' טז, מאת אדמו"ר מצאנז.
 157 ראו: "שיחה" בין חסיד טשרנוביל לחסיד קוצק, אצל מ' בובר, אור הגנוז, תשי"ז, ב, עמ' 563. סיפור זה מובא גם במקורות אחרים.
 158 חנן אלהים, תקנה כ, נדפס בסוף ספרו יוסף לקח, אזמיר ת"ץ (ואחר כך בסוף חיים וחסד, אזמיר תצ"ו). בעניין זה, ראו גם תשבי, חקרי, עמ' 352–353 וסוף הערה 56.
 159 יוסף אומץ, סימן נד.
 160 חיד"א, יוסף תהלות, הקדמה, אות י. אגב, הגימטריא של כפ"ר מופיעה בספרים ובהקשרים שונים.
 161 מאמרו של מ' בניהו, אסופות ט (תשנ"ה), עמ' סב. וראו לעיל הערה 55.

רבי יוסף יצחק מליובאוויטש תיקן שבכל "שבת מברכים החודש" יאמרו
בציבור בהשכמה את כל ספר תהלים ולאחריו מאמר חסידות וכו'.¹⁶²

מועדים ומזמורים מיוחדים

אדם צריך לקרוא את כל התנ"ך לפחות "בכל שנה [...] ומי שאפי' זה אינו יודע
ירגיל עצמו לקרות ספר תהלים לפחות פעם אחת בכל חדש ובפרט קודם שילך
על מטתו".¹⁶³

בדרום תימן, לאחר סדר הלימוד בבוקר, היו הילדים באים לבית הכנסת
לקרוא תהלים. ואולי משום כך "ספר תהלים היה שגור על פי רוב בפי כלי".¹⁶⁴
"וידוע המנהג שקיבל אדמו"ר הזקן [...] מרבו בשם רבו מורנו הבעש"ט
לאמר הקאפיטל תהלים המתאים למספר שנותיו, אחר תפלת שחרית קודם
אמירת השיעור תהלים בכל יום, כנהוג".¹⁶⁵ אך רש"ז עצמו הורה לכל אדם
"לגמור בעצמו בכל שבוע את מזמור קיט".¹⁶⁶

"מי שטרוד בימי השבוע על המחיה צריך ללמוד או לומר תהלים".¹⁶⁷
לקרוא כל יום מזמור כג. ¹⁶⁸ אם כי ייתכן שהכוונה היא שבכל מקרה יש
לקרוא את מזמור כג. כיוצא בכך, בסוף סידור עבודת ישראל, ניתנת רשימה של
"מזמורים שנוהגים לומר אחר התפלה בימי חגים ותעניות", וכן רשימת
"מזמורים שנוהגים לומר בכל שבת ושבת מעין הפרשיות" (ורשימה זו גם
בתפילת החדש, הספרדי, תשס"ד, עמ' 782). יש להניח שמדובר בתוספת
לאמירה הרגילה אך בשעה שונה.

ר' מרדכי ב"ר שמואל שהיה אב"ד בווייעלקאטש בימי צמיחת החסידות,
מעיד כי "נתפשט המנהג בדור הזה שאומרים הפרשה זו [מזמור ל] בכל יום ויום

162 קובץ מכתבים, עמ' 192.

163 מעבר יבק, שפתי רננות, פרק לא. הבעש"ט התלהב מאומן פוזמקאות ש"נהנה מיגיע כפיו
בכשרות", ו"מה שאני יכול לומר [מזמורי תהלים] בע"פ [=בעל פה] אני אומר" (קהל
חסידים, חמוש"ד, כג ע"א).

164 ראו: א' יעקב, אלגדס, תל-אביב תש"פ, עמ' 98, 201 הערה 28.

165 כתר שם טוב, ברוקלין תשמ"ז, עמ' 226.

166 סוף קונטרס אחרון.

167 רחמי האב, קראקא חש"ד, כ ע"א-ע"ב.

168 ר' אלעזר אזכרי, מילי דשמיא, תשנ"א, עמ' 102 סימן ט.

בשחרית קודם ברוך שאמר", ועם זאת הוא מציע "שיאמר יחיד ערב ובוקר הפרשה הזאת בימים שבין ראש השנה ליה"כ בכוונה גדולה".¹⁶⁹ תופעה מעניינת מסופרת בהקשר לבעש"ט. לאמור, מרוב דבקותו המיסטית באלוהיו "לא היה יכול לדבר עם בני אדם", כפי שעולה מכמה סיפורים בשבחי הבעש"ט. לפיכך רבו הרוחני, אחיה השילוני, לימדו "שיאמר בכל יום קאפיטיל אשרי תמימי דרך [היינו, מזמור קיט] ועוד כמה קאפיטלעך תהלים רשומים, והראה לו חכמה, וע"י כן התחיל לדבר עם בני אדם ולא נתבטל דבקותו, והיה אומר בכל יום אותן הקאפיטלעך תהלים".¹⁷⁰ לאחר קריאת התורה במנחה של שבת יש קוראים את מזמור צב,¹⁷¹ ויש את מזמור קיא.¹⁷²

"ולכן הם [פסוקי הא"ב של מזמור קיט] שְׁמָנָה לרמוז אל הנשמה. ולכן נוהגים ישראל לאמרם בין מנחה וערבית מפני הנשמות ששבתו ונחו בג"ע הפנימי". בשוליים כתוב בכתובה ספרדית-צפון-אפריקאית: [סו]ד? למה נוהגים לומר זו האלפא ביתא במוצאי שבת.¹⁷³ כלומר, שבת בין מנחה לערבית או במוצאי שבת. ומנהג זה של האלפא ביתא נהג כבר באיטליה בימי הביניים ונפוץ מאוחר יותר, ואילו במוצאי שבת הנהיגו את אמירת מזמור צא מפני סכנת המזיקין.¹⁷⁴

לפי מנהג ירושלים, בערב ראש חודש קוראים פרקי מקרא שונים, "ואחר חצות [של ערב ראש חודש] קורין כל ספר תהילים ובין ספר וספר מאריכין בתחנונים".¹⁷⁵ וכן מסופר על הבעש"ט.¹⁷⁶

- 169 שער המלך, שער ה, פרק ה, הוראדנא תקע"ו, מב ע"א.
- 170 שבחי הבעש"ט, מהדורת א' רובינשטיין, תשנ"ב, עמ' 174 (וכן קהל חסידים, חמוש"ד, כז ע"א). ראו גם מאמרו של י' וייס, "ראשית צמיחתה של הדרך החסידית", ציון טז, ג-ד (תשי"א), עמ' 64; ומ' אידל, "תפילה, אקסטזה ומחשבות זרות בעולמו הדתי של הבעש"ט" בתוך ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 65 והערה 28.
- 171 אבודרהם השלם, עמ' קעח.
- 172 ראו דיון בלקוטי מהרי"ח, ב, עג ע"ב-עד ע"א.
- 173 כף הקטורת, כ"י פריס 845, דף 123ב.
- 174 וראו: י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, תשס"ג, עמ' 134. השוו לעיל הערה 35.
- 175 ר' חזקיה די סילוה, פרי חדש, או"ח, סימן תיז. אין צריך להזכיר שהכתוב הוא איש הלכה מובהק. ובלשון ספר התקנות, ירושלים תרמ"ג, נה ע"א-ע"ב, אות נב: "עתה המנהג לומר תהלים בכל משמרה, ומכריזין בשוקים וברחובות עד שמתקבצים רובם מותוך כולם". כך נהגו גם באיטליה. ראו למשל: אלה הדברים, מנטובה תכ"ב; משמרת החדש, ויניציאה

"מנהג עתיק [כנראה בחב"ד] ללמוד בכל ר"ח פסוק אחד עם פרש"י".¹⁷⁷
 נהגו לומר תהלים לפני ברכת המזון,¹⁷⁸ ויש שצינו מזמורים מסוימים.¹⁷⁹
 "סגולה בימי הספירה כשהש"ץ אומר ברכת כהנים בשחרית, יאמר היחיד
 מזמור אלהים יחננו [=סז] בצורת המנורה".¹⁸⁰
 ר' יששכר אבן סוסאן, עיבור שנים, תקון יששכר, ויניציאה שלי"ט, סד ע"ב,
 מעיד: "וכן נהגו באלו המשמרות [...] שבצפת תוב"ב, ויושבים כל היום, מאחר
 שנפטרו הקהל מתפלת השחר, בסליחות ותחנונים ויודים כיום כפור, וקורין כל
 התהילים עד המנחה".

רבים הדגישו אמירת תהלים בחודש אלול,¹⁸¹ וכבר מצינו בצפת:

מר"ח אלול מתחילין כל ישראל לקום באשמורת הבקר ולומר סליחות.
 וט"ז ישיבות פה בצפת מתחלקים לדי' כתות וכל כת עושה יום א' כמו יום
 הכיפורים, דהיינו כל יום ב' וג' וד' וה' בשבוע, מר"ה ועד י"ה, וסדר
 התפלה הוא כן: לאחר שמסיימין תפלת הבוקר שתקנו אנשי בה"ה¹⁸²
 מתקבצים כולם לבי"ה של איטליא, ועולה ראש ישיבה א' זקן ומופלג
 ומופלא ודורש דברי כבושים ועניני תשובה ואח"כ מתחילין לומר סליחות
 ותחנונים גדולים בהכנעה גדולה וכל העם עונים אחריו בלב נשבר ונדכה
 ובבכיה, ואחרי שמסיימין זו התפלה, מתחילין לשורר תהילים מן ראש
 עד סוף בניגון יפה ונעים במתון ובדקדוק גדול בלב ובנפש, ובין כל ספר
 וספר משוררים פזמון אחד של בקשת רחמים, ועומד הראש ישיבה
 ואומר: ירמהו"א שבזכות הספר הזה של תהלים שקרינו לפניך ובזכות

תני"ג. ראו גם מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, תש"ע, עמ' 541, 551, 553–556,
 566, 560.

176 ראו: א"י השל (לעיל הערה 47), עמ' 219–220; ג' שגיב, תיקון הברית ושיח הסגפנות
 בחסידות צ'רנוביל, דברים חדשים עתיקים [= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כג
 (תשע"א)], עמ' 379.

177 קובץ מכתבים, עמ' 214.

178 ראו: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ב, תשנ"א, עמ' מו–מו; שם, ג, תשנ"ד, עמ' קסג.

179 ראו: מ' חלמיש, סדר יומו של מקובל, תשע"ט, עמ' 352, 361. וראו לעיל הערה 7.

180 ספר מוסר, מונקאטש תרס"ד, כא ע"א; ועוד.

181 למשל לקוטי מהרי"ח, ג, נו ע"א, בשם מטה אפרים. ראו גיוון גם אצל א"א זיס, מנהגי
 קומרנא, תל-אביב תשכ"ה, עמ' פד–פה.

182 צ"ל: כנה"ג.

שמותיו הקדושים היוצאים ממנו, ובזכות מזמוריו ופסוקיו ותיבותיו וטעמיו תגן בעדינו ובעד כל ישראל בכל מקום שהם, ותצילנו מכל וכו'.¹⁸³ זאת ועוד, גם התיאור בחלקה האחרון של המובאה חדר למנהגי איטליה, באמצעות החבורות השונות, ואף תמצאנו מאוחר יותר בסידורי הספרדים שהושפעו מסידורי ליורנו וונציה.

אף ב"מנהגי ביהמ"ד הישן של ברלין", בעריכת ביבערפעלד, מצינו (עמ' 3–4) כי בכל חודש אלול מיום ב' דר"ח עד יום שלפני ער"ה אומרים אחר שחרית תהלים. ובהמשך: "מיום ב' דר"ח אלול עד מנחה של הושע"ר גם במעריב של שבת ושל מו"ש ושל יו"ט".¹⁸⁴ אכן, מקפידים שלא להתחיל בא' דראש חודש. הוראה זו נכרכה עם ההוראה לגבי הסליחות. כך במשנה ברורה, סימן תקפא סעיף קטן א, בשם פרי מגדים: "בר"ח גופא א"א [=אין אומרים] סליחות ותחנונים, וכן הנוהגים לומר תהלים כל אלול עם תחנונים יה"ר אין להתחיל בר"ח".

"סוד גדול, האומר מזמור כ"ז מר"ח אלול עד אחר שמחת תורה ערב ובוקר מובטח שיוציא ימיו ושנותיו בטוב, ומעביר כל המקטרגים".¹⁸⁴ יש ששמו דגש על אמירת מזמור סז בחודש אלול, שהוא גימטריה של אלול, או שיש שם ביטויים ההולמים את התקופה. ויש "נוהגין בכל יום של ימי החול מר"ח אלול ואילך אחר התפלה אומרים בציבור עשרה מזמורים תהלים".¹⁸⁵ על דרך מיוחדת של אמירת המזמורים נמסר לנו באמצע המאה השמונה-עשרה:

והנה ראיתי בכמה מקומות מאז ומקדם, גם אבותי ספרו לי המנהג הזה הנכון והיפה, מר"ח אלול עד יום כפורים תיכף אחר התפלה לומר ספר תהלים בקול בכי ובנעימה. האחד היודע לזמר ולדבר יעמוד לפני התיבה וכל העם עונין אחריו. אמרתי גם כן לעשות הטוב והישר הזה למנהג

183 אגרות מצפת, מהד' שמחה אסף, קבץ על יד ג [יג] (ת"ש), עמ' קלא [= א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תש"ג, עמ' 208].

184 ספר מוסר, מונקאטש תרס"ד, כא ע"א. פרק מיוחד הוקדש לכך אצל מ' חלמיש, חקרי קבלה ותפילה, תשע"ב, עמ' 175–185.

185 ר' אפרים זלמן מרגליות, מטה אפרים, סימן תקפא סעיף קטן ח. וכן נזר הקודש (מנהגי בית ראפשיץ), ברוקלין תש"ס, עמ' קמט. ושם מובאים מנהגים נוספים, כגון אמירת כל הספר בימי חמישי; ויש שאמרו כל יום י"ח מזמורים.

בעירנו, כי העיקר בחודש הזה להכרית ולהבריא הסטנים הנאספים על חג האסיף לאסוף אותנו ח"ו.¹⁸⁶

הנה חוזר כאן המוטיב הקבלי הקדום שהזכרנוהו לעיל, ש"זמירות" עניינן זמירה וכריתת הכוחות המסטינים. אף בזאת כבר נוכחנו לעיל שנהגו שאחד קורא בקול, ויתר הקהל עונים אחריו (בלחש).

סדר מיוחד של מזמורים נאמר בערב ראש השנה על קברי צדיקים.¹⁸⁷

בין מנהגיה של יהדות אפגאניסתאן מונה ראובן קשאני¹⁸⁸ את הנהוג: "בימי ראש השנה שואלים זה את זה: אמרת כפ"ר? כלומר, האם סיימת לקרוא פעמיים את כל פרקי התהלים שמנינם כפ"ר (=300). וכך דרש ר' יוסף יצחק מלובאוויטש מחסידיו בראש השנה ובעשי"ת.¹⁸⁹

"גם תיכף אחר סעודת שחרית [בערב יום כיפור] הולכים לבהכ"נ לומר סי' תהלים עד תפלת המנחה".¹⁹⁰

רח"ו כותב בשם האר"י שיש לומר בליל יום הכיפורים ארבעה מזמורים ראשונים של תהלים.¹⁹¹ וכבר בדור שאחרי האר"י ציין ר' משה בן מכיר את המנהג הזה, והוסיף:

ועכ"ז [=ועם כל זה] אפשר שרמזו שכל אחד ואחד ישתדל להשלים ספר תל"י ויעבור את כולו בזה היום הנורא, והוא דבר נאות וסגולי לכל ב"ת [=בעל תשובה] ולכל מבקש רחמים לקרא בזה הספר כי ימצא בו מבוקשו, והאל י"ו [=יתברך ויתעלה] יענה אותו בו. וכן התפלל דהע"ה ובקש רחמים על כל עוסק בספרו שלא ישוב ריקם [...]. וכן ראיתי רבים

- 186 ר' מרדכי ב"ר שמואל, שער המלך, זאלקווא תקכ"ב, ד ע"ד.
- 187 ראו: וורטהיים, עמ' 180. וראו: ספר תהלים כל בו, פיעטרקוב תרפ"ג, עמ' 16 (בצידו השני של הדף המספר הוא 61). על אמירת תהלים בעת ביקור בקברי קדושים בתימן, ראו: יוסף יי טובי, יהדות תימן, ב, תשי"ף, עמ' 620.
- 188 ר' קשאני, "מנהגים ומסורות של יהודי אפגאניסתאן", בתוך א' חיים (עורך), חברה וקהילה, ירושלים תשנ"א, עמ' 287. וראו גם לעיל הערה 159; ר' חיים פלאגי, מועד לכל חי, סימן יב אות כח. עוד על אמירת תהלים ברה"ש, ראו גולדהבר, מנהגי, ב, עמ' ע-עב; מאמרו של א' בראדט, "איסור השינה בראש השנה", ישורון יא (תשס"ב), עמ' תתלד הערה 80.
- 189 קובץ מכתבים, עמ' 205. בהמשך יש תאריכים נוספים.
- 190 יסוד ושרש העבודה, שער האיתון, פרק ה.
- 191 פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, קכג ע"א. בין היתר כי יש בהם מילים כמניין קרי. וכן יסוד יוסף, תיקוני החטא, אות יא, ירושלם תשכ"ז, עמ' ח.

ונכבדים בעלי נפש אשר קורין כל ספר תלים ב"ה [=ביום הכיפורים], וכן ראוי לעשות. וזה המנהג הוכחה גדולה לזה.¹⁹²
 מתברר זה מרחיב אפוא את המעגל לכל היום ולכל הספר.
 יש שקראו את כל הספר בעוד לילה. וכך העיד השל"ה: "מנהג בהרבה גלילות בישראל לומר כל ספר תהלים בליל יום כפורים, והוא מנהג ותיקין".¹⁹³ גם ר' מרדכי יפה כתב שיש נוהגים לומר בליל יום כיפור את כל תהלים.¹⁹⁴ וכך היה מנהג בית-אל: "אחר תפילת ערבית ליל י"ח יושבים כנופייא רבא ולומדים ה' ספרים שבתהלים בז' כורתי ברית עד חצות".¹⁹⁵ אולם בחמדת ימים (מועדים, פרק ו, פח ע"ג) הקפיד על כי "באו בכוון [=בחשבון מדויק] בד' מזמורים הראשונים ש"ו תבות כמספר כפ"ר, להורות כי סגולתם לכפר ולהיות כופ"ר נפש".

בשיעורי הרי"ד סולוביצ'יק בענייני יום הכיפורים, משנת תשכ"ה, נאמר כי לפי הגר"א יש לסיים ביום כיפור תפילת נעילה בעוד יום. וכן נהגו בקהילת חאסלאוויץ מזה מאות בשנים לומר תהלים בין נעילה לערבית.¹⁹⁶
 הדיין דניאל יהודה דיין כותב כי בבואו לקהילת אורפה, הסמוכה לחלב, במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, נתקל במנהגים שְׁגוּיִים שונים, וביניהם: "ביום ר"ה וביום הכפורים קורים ספר תהלים או משניות או כתר מלכות וקורים קדיש כל אחד בפני עצמו".¹⁹⁷

ר' משה בן מכיר עורך גזרה שווה ליום הכפורים ומציין מנהגם של ה"עומדים כל הלילה [ליל הושענא רבה] ואין ישנים כלל [...] וקורין ס' תילים כולו".¹⁹⁸ גם באשכנז, "היחידים נוהגין לטבול לילה זה [ליל הושענא רבה] [...] ואחר כך גומרין תהילים ויש שעומדין כל הלילה בשירות ותשבחות".¹⁹⁹ גם לפי

- 192 סדר היום, תשמ"ה, מח ע"ב.
 193 מסכת יומא, רכט ע"א [=ח"ב סא (צ"ל: סד) ע"א]. על ההתפתחות בחמדת ימים, ראו: תשבי, חקרי, ב, עמ' 352–353.
 194 לבוש, סימן תריט סעיף ד. עוד על אמירת תהלים בליל יום הכיפורים, ראו: גולדהבר, מנהגי, ב, עמ' קה; א' בראדט, "ציונים ומילואים לספר מנהגי הקהלות", ירושתנו ב (תשס"ח), עמ' יח.
 195 דברי שלום, סעיף פה.
 196 שיעורי הרב הגאון רבי יוסף דב הלוי סולוביצ'יק זצ"ל, ירושלים תשס"ב, עמ' קיז.
 197 מאמרו של י' הראל, בספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו, ירושלים תשע"ט, עמ' 724. הבעיה היא באמירה של הקדיש מפי כל יחיד.
 198 סדר היום, יום שביעי של חג, נא ע"א.
 199 ר' יוסף האן, יוסף אומץ, סימן תתרנב.

קיצור שלי"ה, פו ע"ב, בליל הושע"ר אומרים משנה תורה ואדרא, ולאחר מכן "כל תהלים". וביתר הרחבה כתב ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא:

ואחר זה [קריאת האדרא בליל הושענא רבה] יאמר ספר תהלים עם הציבור במתון גדול ובדקדוק התבות היטב ובכונה עצומה בכדי שיהא אמירתו תשובה לכפרת עונותיו [...] ובמזמור שהוא ענין תפלה ובקשה צריך האדם להתפלל במחשבתו הבקשה ההיא בכונה עצומה כי אחר כונת הלב הן הן הדברים [...] במזמורים המדברים מענין חילול שמו הגדול [...] או מענין שפיכות דמים של ישראל [...] יעורר לבו אל בכי הרבה בכה. ולהפך במזמורים של שבחות והודאות יאמר בשמחה עצומה והודאה גדולה במחשבתו ליוצרנו [...] לא ידלג שום פסוק, רק אותו פסוק שאומר השליח צבור יאמר אותו בלחש קצת, ופסוק שאומרים הצבור יאמר אותו בקול רם.²⁰⁰

גם מאוחר יותר נמצא כי במסגרת "סדר התקון שנוהגים לקראת בליל הושענא רבה בארץ ישראל יח'צ' תי'ביב' ומצרים ואגפיה ובכמה מקומות השרידים אשר ה' קורא אליהם אתה ה' תשמרם" (אמשטרדם תפ"ז/1727), קוראים ספר דברים כולו. בראשית א עד לעשות. תהלים א-פט. סליחות. ובהמשך – יתר המזמורים. אמנם החיד"א מביא את עמדת ר' חיים הכהן שאין אומרים תהלים אחר הלימוד בליל הושענא רבא, ואילו כנגדו את עדות ר' משה זכות שבצפת "היו קורין ספר תהלים. אף הוא ראה והתקין תפלות אחר כל ס' תהלים כנודע, ונתפשט בקרב כל ישראל בארץ ובח"ל כמפורסם".²⁰¹ אכן, גם על חסידי קומרנא נמסר ש"בחצות נכנסו לביהמ"ד לאמירת כל התהלים".²⁰²

"נכון הדבר ללמוד בשבועות ספר תהלים כולו שהוא יום הלולא דדוד מלכנו, ונקדמה פני יוצרנו יתברך בתהלה לדוד אשר שר בדביקה וחשיקה וחפיצה הלל נרצה [...] זכותיה יכולה היא שתגן לעוסק בתהלותיו".²⁰³ יש שהודגש מזמור סח (כגון אור יקר, א, תשכ"ב, עו ע"ב).

200 יסוד ושרש העבודה, שער האיתון, פרק טו. על ההבחנה בין סוגי המזמורים, והאינטונציה בקריאתם כבר עמד בספר חסידים, מהד' ויסטינצקי, תרפ"ד, עמ' 8-9.

201 לב דוד, ברדיוב תרפ"ו, עמ' 106.

202 א"א זיס, מנהגי קומרנא, תל-אביב תשכ"ה, עמ' קו.

203 חיד"א, שמחת הרגל, הקדמת פירושו למגילת רות, לימוד ג, לבוב 1863, ג ע"ג (אין ספרור). ראו גם מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, תש"ע, עמ' 609.

"ובפרט בימי השובבים לומר תהלים".²⁰⁴

יש נוהגים לאכול חמישה-עשר מיני פירות בט"ו בשבט. "ויש מקומות דאינן לומדים כי אם ט"ו שירים [=שירי המעלות] שבתהלים. ונוהגין דהמלמדי תינוקות מלמדים את תלמידיהם כל ט"ו שירים כדי שילמדו בשלחן אביהם ליל ט"ו בשבט".²⁰⁵

הרי"ף "צוה שהכלה תאמר מזמורי תהלים מסויימים ביום החופה".²⁰⁶ בצוואתו ביקש ר' נפתלי כ"ץ כי לאחר מותו, "יאמרו תהלים סדר אחד כל יום לתשלום עם יהי רצון השייך לכל ספר לפניו ולאחריו, גם שיר היחוד דבר יום ביומו".²⁰⁷ ואילו ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא דרש בצוואה,²⁰⁸ שבניו יאמרו בכל יום, בין היתר, אחר שחרית "חמשה קפיטל תהלים".

ושמעתי עוד שבעיר אחת עשתה חברה הקדושה הזו תקנה טובה כדי שלא ילכדו באיסור לשון הרע, והיא, שהדפיסו פתקאות קטנות שכתוב עליהן הפסוק [מתהלים]: מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה, וכל אחד מאנשי החברה נטל פתקא אחת והניח על שולחנו. ויותר טוב להניחה בתוך כיסו ששם עשוי למשמש בכל שעה ויהיה למזכרת טובה.²⁰⁹

עדויות שונות יש על דרכו המיוחדת של שבתי צבי באמירת תהלים מתוך התלהבות עצומה, "כאילו מביטים לתוך אש יוקדת".²¹⁰

כהתפתחות מן הרעיון שתהלים הוא ספר תפילה – כך נראה לי – הרי ברבות הימים, ובעיקר בתנועה החסידית, לבשה אמירת תהלים ארשת של יראת רוממות ושפיכת נפש המגעת לכדי דבקות.²¹¹ לפיכך תמצא את אזהרת המגיד ממזריטש:

204 ר' יחזקאל משינאווא, דברי יחזקאל, ריש פרשת שמות. החיד"א כתב בכמה מקומות בשם "גורי האר"י" על היות תהלים תיקון לפגם ברית קודש. למשל, מדבר קדמות, מערכת ט אות ט, מערכת כ אות כח. ראו גם הקדמת החב"י לספרו הכתוב לחיים, ירושלים תש"ל, ד ע"א-ע"ב. ראו גם מ' חלמיש, שם, עמ' 578, 582-583 (והערה 77), 587-590, 593.

205 מועד לכל חי, סימן ל אות ח.

206 ספר המנהגים, חב"ד, תשכ"ז, עמ' 75.

207 צוואה, ראדזין תרע"א, ח ע"ב, סימן כא.

208 יסוד ושרש העבודה, בני-ברק חש"ד, עמ' שג.

209 ר' ישראל מאיר הכהן, זכור למרים, פרק כו, סעיף קטן ד.

210 ראו: ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א, תשי"ז, עמ' 158.

211 גישה דומה, שבעצם יש בה מעין סיכום של מחשבת הדורות, נמצא אצל פוסק הלכה מובהק בימינו: "ובאמירת ספר תהלים אין לכוון פירוש הענין כפשוטו, כדרך שמכוין בשאר תפלות [...] דעיקר מעלתה של אמירת תהלים על פי הפשט (מלבד המעלה הסגולית שיש

לא יאמר הרבה תהלים קודם התפלה, שלא יחליש גופו ולא יוכל אח"כ לומר העיקר ר"ל חובת היום, דהיינו זמירות וק"ש ותפלה, בדביקות גדול, מחמת שהפסיד כחו קודם התפילה בשאר דברים. רק תחלה יאמר העיקר בדבקות. אם יתן לו השי"ת עוד כח, יאמר [לאחר התפילה] תהלים ושיר השירים בדביקות.²¹²

הדים לעניין הרב שהיה לתהלים בעולם החסידי אפשר לגלות גם בסיפור החסידי. למשל: "הבעה"ב [=הבעל הבית] מרוב יגונו וצערו אמר [...] אלך נא בלילה ביער בין האילנות ושמה אבכה על ימי ושנותי, ולאור הלבנה אומר שירות ותשבחות תהלות אלקי יעקב מנעים זמירות ישראל".²¹³ אף הבעש"ט, בנסיעתו לארץ ישראל עם בתו, "היה לו אתו ספר תהלים אחד, מה שלקח מעזבון הרב הקדוש ר' אדם בעש"ט ז"ל. ויהי כל ימי הנסיעה בספינה אמר שירות ותשבחות בספר תהלים כמו אדם פשוט, עד בואו לסטאמבול".²¹⁴ מעין זה, ושמה בעקבות זה, כתב ש"י עגנון על חנניה שנהג לקרוא בתהלים שהיה צרור במטפחתו, וגם בשבתו בקרון הנוסעים "הוציא ספר תהלים ממטפחתו וקרא לאור הלבנה".²¹⁵ אכן, במקורות חסידיים רבים מתקשר עניין התהלים ל"אדם פשוט". ואמנם יש שראו בהשוואה לנגעים ואהלות את אחד היסודות לערך מרכזי בחסידות הבעש"טית, דהיינו, "יפה כוחו של היהודי ההמוני בקריאתו בתהלים ככוחו של היהודי הלמדני בלומדו את הסוגיות הקשות בתלמוד".²¹⁶ במלים אחרות, משמעות הדבר היא כי עבודת המוח ועבודת הלב שקולות הן.

בדבר) היא משום תלמוד תורה [...] כלומר שקורא ולומד פרקי התהלים שאמרם דוד [...] ומתעורר על ידי זה לחשוק לדבקות בד' כמו דוד [...] וזכות זו תעמוד לו או לחולה [...] וכיון שכן פשיטא שצריך להבין פירוש המלות שמוציא מפיו ולכוין בזה כנ"ל" (ר' שלמה זלמן אוירבך, הליכות שלמה, פרק שמיני, דבר הלכה, אות כב, ירושלם תשי"ס, עמ' קה-קו).
212 צוואת הריב"ש, עמ' ט; אור האמת, זיטאמיר תרס"א, עמ' 166-167. יושם לב לשילוב של תהלים ושיר השירים, ראו לעיל הערה 1. ובהקשר לכך ראוי להזכיר את תיאור החוויה האקסטטית בעת אמירת תהלים בלילה ע"י הבעש"ט (שבחי הבעש"ט, מהד' רובינשטיין, תשנ"ב, עמ' 91), ובמקביל בעת אמירת שיר השירים בערב שבת ע"י ר' ברוך ממוזיבז, נכד הבעש"ט, בסדר הדורות החדש, חמ"ד תרצ"ז, ה ע"ב; קהל חסידים, חמושי"ד, סח ע"א-ע"ב.

213 מנחם מנדל בודק, סיפורים חסידיים, ההדיר ג' נגאל, תשנ"א, עמ' 47.

214 שם, עמ' 30.

215 בלבב ימים, עמ' תק.

216 ראו: וורטהיים, עמ' 179-180.

מסורת אחרת מספרת: "עוד אמר ששמע בשם הבעש"ט ז"ל שהיה אומר תהלים בהיותו במקוה".²¹⁷ צירוף השניים בוודאי שאינו מקרי, והאגדה החסידיה יודעת לספר על מופתים שונים שנעשו בידי הבעש"ט ואחרים בהזדמנות זו.

יכול להיות ש"בתוך זמרת מזמורי תהלים" תיפול חרדה על המזמר ויזכר בחטאיו הרבים, שהם בעצם חטאיו של זולתו.²¹⁸

סיפור מוזר מופיע על ר' צבי הירש מאליק, ש"כאשר הל[תה] בעיר מקשה לילד קרא לכל הגנבים ואמר עמהם תהלים. ושאלו אותו, מה זאת? ואמר כי מפתח של חיה ביד הקב"ה, וגנב א"צ [=אינו צריך] למפתח".²¹⁹

לפעמים אמירת תהלים מוצעת כתחליף ללימוד תורה. למשל, "יקבע עתים לתורה מקרא משנה וגמרא – אם יכול, ואם לאו – יאמר תהלים ומעמדות ושערי ציון".²²⁰ כמו כן, "ובעד פגם הדיבור יהיה ניעור כל ליל ו' כל הלילה, וילמוד כל הלילה. ובאם אין ביכלתו להיות ניעור כל הלילה אז יאמר כל הספר תהלים עד גמירא ביום שבת קודש בלי הפסק".²²¹

בדומה לכך נמצא כי בהזדמנות של התנגדות לתפילות החדשות שנתחברו בעקבות המקובלים הוצע לומר את ספר תהלים. למשל, ר' יחזקאל לנדא כותב כי "ידבוק מאד בשירות ותשבחות של דוד המלך ע"ה שזה דבר גדול להלהיב בלב האדם אהבת הבורא".²²² חכם אחר ראה בתפילות המקובלים ריבוי מסוכן והציע תחליף: "ואם רוצה להרבות בתפילה יוכל לומר תהלים שהוא כעוסק בתורה, ויש בה סגולות הרבה".²²³

217 ר' אהרן מקרלין, בית אהרן, בראדי תרל"ה, קמה ע"א. אגב, גם מן המסופר על הבעש"ט ור' פינחס מקארעץ (ראו א"י השל [לעיל הערה 47], עמ' 220), עולה מאוד חשיבות המקוה.

218 כך בסיפורו של בובר על ר' זוסיא מהאניפולי, אור הגנוז, תשי"ז, עמ' 252.

219 ר' חנוך צבי הכהן מבנדין, יכהן פאר, וארשא תרצ"ו, לה ע"ד. אגב, עצם הרעיון שגנב אינו זקוק למפתח מובא בספרים בשם המגיד ממזריטש. למשל, כתר שם טוב, פאדגורזע אצל קראקא תרנ"ח, חלק שני, כד ע"ב; לקוטי יקרים, לבוב תרל"ב, לו ע"ב; אור האמת, זיטאמיר תרס"א, יד ע"א.

220 הנהגות טובות ודרכי ישרים, מאת ר' שמואל שמעלקא ניקלשפורג, סעיף ח.

221 ר' מרדכי מטשארנאביל, הנהגות ישרות, עמ' 40.

222 שו"ת נודע ביהודה, מהדורה קמא, אורח חיים, סימן לה, כ ע"ג.

223 ר' יעקב רישר, שו"ת שבות יעקב, ח"ב, אורח חיים, סימן מד.

סיכום

עקבנו כאן בקצרה אחר אחד המנהגים הרווחים ביותר בישראל על כל שדרותיו. אמנם פסחנו על שאלת המקור ההיסטורי למנהג, אך ראינו מקצת מגלוליו במרוצת הדורות – מבחינת התוכן, האופי, ההיקף, המשמעות וההתייחסות אליו.²²⁴

224 וראו גם במבוא של עמוס חכם לפירושו לספר תהלים, ירושלים תשמ"א, ב, עמ' מח-נא והערה 48.

קיצורים ביבליוגרפיים

ספרות מקור	
קובץ מכתבים ושיחות של ר' יוסף יצחק, המוקדש כולו לחובת אמירת תהלים, הודפס בסוף אהל יוסף יצחק, ניו יארק (תש"ב) תשמ"ו.	= קובץ מכתבים
קיצור של"ה, וארשא תרל"ט	= קיצור של"ה
Schechter S., <i>Studies in Judaism</i> , second series, Philadelphia 1896, pp. 292-301.	= שכטר
מראי המקום הובאו לפי מהדורת אמשטרדם נח"ת, ובאריחיים השוואה למהדורת ירושלים תשכ"ג.	= של"ה
ספרות מחקר	
י' אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן.	= אלבוים, פתיחות
א' אלקיים, אזמר בשבחין, הפיוט כצוהר תרבותי, עורכת ח' פדיה, תשע"ג, עמ' 68-150.	= אלקיים, אזמר
ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, מהדורת שמואל גליק, שישה כרכים.	= אסף-גליק
י' גולדהבר, בשולי ספרו של בונם יואל טויסיג, מנהגי הקהילות, ירושלים תשס"ה.	= גולדהבר, מנהגי
א' וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים תש"ך.	= וורטהיים
י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ב, ירושלים תשנ"ג.	= תשבי, חקרי

נספח : שירו של אהרן מירסקי²²⁵

ספר תלים

בבית הכנסת על שלחן היה מנח
 ספר תלים פשוט, בלי שער ומקמט,
 והוא לא פתוח לא סגור, כמו נשמט
 מיד אדם או כאלו כאן נשכח.
 דפיו היו שחורים ותפוחים שוליו,
 כספר התוים שלמנגן זקן,
 לנפש כל אדם נגון הוא בו תקן,
 כנגד כל קפיטל – איש ומכאוביו.
 לא פרושים בספר, רק מזמוריו לבד,
 כל הקורא בו – הוא לו מחבר,
 בו ישיח את נפשו וכל שלו חסר,
 ולמען מכאובי אליו שלחתי יד.

225 א' מירסקי, דין השיר, ירושלים תשנ"ד, עמ' קנז. ואם גלשנו לתחום הספרותי לא נוכל להתעלם מן החוויה המרגשת המתוארת על ידי הלל צייטלין בהיותו בן עשר. ראו ספרן של יחידים, תש"מ, עמ' 59.